

Zarifboy ABDRIKIMOV,
Urganch Innovation University o‘qituvchisi
E-mail: abdrimovzarifboy123@gmail.com

UrDPI dotsenti, PhD U.Xo‘jamuratov taqrizi asosida

MA‘MUNIYLAR SULOLASINING KELIB CHIQISHI MUAMMOSI

Annatsiya

Ushbu maqola Xorazm vohasining butun jahon ilm – fan taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan Xorazmshoh – Ma‘muniylar sulolasi davrida Xorazm vohasida iqtisodiy soha ham jadallik bilan taraqqiy qilganligini yozma manbalar ma‘lumotlari to‘la tasdiqlaganligi shuningdek, jahon miqyosida ilm – fan taraqqiyotiga, Buyuk Ipak yo‘lidagi jahon savdosi rivojiga ulkan hissa qo‘shgan bu sulola vakillarining kelib chiqishi masalasi yozma manbalarda deyarli aks etmaganligi uchun o‘zbek davlatchiligi tarixining eng muammoli sahifalaridan biri ekanligi haqidagi ma‘lumotlarga asoslanadi. Bundan tashqari, mazkur maqola O‘zbekiston xalqlari davlatchiligi tarixining dolzarb muammolaridan biriga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: Ma‘muniylar sulolasi, numizmatik manbalar, saljuqiylar, amir, elchi, samoniylar, xalifa.

THE PROBLEM OF THE ORIGIN OF THE MAMUNIS DYNASTY

Annotation

This article fully confirms that the Khorezm oasis, which was crucial to the advancement of science worldwide, was also the scene of rapid economic development during the Khorezmshah-Mamuni dynasty. It is based on the information that the dynasty's origins, which greatly aided in the expansion of global trade along the Great Silk Road, is one of the most problematic chapters in the history of Uzbek statehood because it is not well documented. Furthermore, one of the contemporary issues about the history of Uzbekistan's statehood is covered in this page.

Key words: Ma‘mun dynasty, numismatic sources, Seljuks, emir, ambassador, Samonites, caliph.

ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДИНАСТИИ МАМУНИСА

Аннотация

Данная статья полностью подтверждает тот факт, что Хорезмский оазис, сыгравший важную роль в развитии всей мировой науки и культуры, во времена династии Хорезмшахов-Мамуни, в Хорезмском оазисе также бурно развивался экономический сектор. Она основана на информации, что происхождение представителей этой династии, внесших большой вклад в развитие мировой торговли на Шелковом пути, является одной из наиболее проблемных страниц в истории узбекской государственности, так как практически не отражено в письменных источниках. Кроме того, данная статья посвящена одной из актуальных проблем истории государственности народов Узбекистана.

Ключевые слова: династия Мамуна, нумизматические источники, сельджуки, эмир, посол, самониты, халиф.

Kirish. Xorazmning ikkala qismini birlashtirish uchun 995-yili Gurganch Miri Ma‘mun Ibn Muhammad Kat shahrini ishg‘ol qildi va Xorazmshoh unvoniga sazovor bo‘ldi. Ma‘muniylar hukmronligi boshlanishi bilan afrig‘iylar sulolasi barham topdi. Ko‘hna Urganch esa Xorazmshohlar davlatining poytaxtiga aylandi. Qisqa davr ichida ma‘muniylar Xorazmshohlar davlatini ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlantirdilar. Mamlakat viloyat, shahar va qishloqlarga shuningdek qal‘alarga ajratilib boshqarildi. Ma‘muniylar xorazmshoh davlatining oliy va mutlaq hokimi sifatida boshqargan. Gurganchda Xorazmshoh qarorgohi, markaziy boshqarma devonxonalar tashkil etildi. Uning tarkibida ziroat, savdo - tijorat, moliya, soliq, shahar va qishloqlarda osoyishtalikni saqlash uchun harbiy ishlar bilan shug‘ullanadigan mahkamalar faoliyat ko‘rsatgan. Davlatning eng yuqori lavozimlaridan biri bu vazirlik-xo‘jayibuzruk unvoniga ega bo‘lgan. U devonxona ishlariga ma‘sul bo‘lgan. Harbiy safarlar vaqtida hukmdor nomidan davlatni idora qilgan. Mamuniylar davrida Xorazmda ilm-fan va madaniyat ravnaq topib, Ma‘mun akademiyasi – “Dorul hikmat va maorif” “Bilimdonlik va maorif uyi” tashkil etiladi. Ushbu ilmgohda buyuk qomusiy olimlar ijod etganlar, o‘z kashfiyot va asarlari bilan Xorazmshohlar davlatining mavqeyini yuksak darajaga ko‘targanlar. Xorazmshohlar davlati qadimgi davrdan boshlab XIII-asr o‘rtalariga qadar hukmronlik qilgan davlat

hisoblanadi. Xorazm diyorida yashab ijod etgan buyuk bobokalonimiz Beruniy o‘z asarlarida keltirgan ma‘lumotlarga qaraganda, dastlab Xorazmshohlar unvoni bilan Xorazmni Kayxusrav idora etgan. Bu unvonga quyidagi to‘rt sulola hukmdorlari afrig‘iylar, ma‘muniylar, oltintoshlar, anushteginiylar ega bo‘lganlar.

Xorazmshoh unvoniga ega bo‘lgan ikkinchi sulola vakillari – Ma‘muniylar qisqa davr hukmronlik qilgan bo‘lsada, ular davrida Xorazm vohasida ijtimoiy – iqtisodiy soha bilan birga madaniy soha ham jadallik bilan taraqqiy qilganligini yozma manbalardagi ma‘lumotlar ham to‘la tasdiqlaydi. Bu sulolaning jahon ilm – fan taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan bo‘lishiga qaramay, manbalarda bu sulola vakillarining kelib chiqishi masalasi muammoligicha qolmoqda. Zero, yozma manbalarda, bu sulola vakillarining Xorazmni birlashtirishi, Xorazm vohasi tarixida ikkinchi xorazmshohlar sulolasiga asos solinganligi voqealari qisqa bayon qilingan. Shu jihatdan olganda, mazkur muammoni ochib berishda yozma manbalar ma‘lumotlari yetarli bo‘lmasdan, arxeologik va ayniqsa, numizmatik manbalarni ham tadqiqot doirasiga jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorazmshoh – Ma‘muniylar sulolasining kelib chiqishi masalasi xususida yozma manbalar ma‘lumotlari juda kam. Bu mavzu yuzasidan, muallifi noma‘lum “Hudud al-olan” asarida [1], Beruniy [2]

va Ibn Al-Asir [3] asarlarida qisqa ma'lumotlar keltirilib o'tilgan. Ammo, bu sulolaning kelib chiqishi, qaysi etnik guruhga mansubligi masalasida hech qanday so'z yuritilmagan.

Xorazmshoh – Ma'muniylar sulolasining kelib chiqishi masalasi borasidagi tarixshunoslik tahliliga to'xtaladigan bo'lsa, bu borada dastlab V.V.Bartold [4] o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tgan bo'lsa, keyinchalik bu masalaga Ahmad Zaki Validiy To'g'on [5] to'xtalib o'tgan. Shu jihatdan olganda, ko'rinib turganidek, bu masalani tadqiq qilishda faqat yozma manbalar ma'lumotlari yetarli emas. Ma'muniylar sulolasi borasida S.P. Tolstov ham ba'zi fikr – mulohazalar keltirib o'tgan [6]. Bu boradagi eng so'nggi tadqiqotlarni turkiyalik tadqiqotchi A.O'zbayraqtar [7] hamda Ma'mun Akademiyasi tadqiqotchisi Sh.Ismoilov [8] olib bormoqdalar. Mazkur mavzu bo'yicha yana, K.E. Bosvort [9] R.Reva, V. Kalinin, A. Ataxodjayev [10], B.I. Vaynberg [11], E. Goncharov [12] kabi tadqiqotchilar ham tadqiqotlar olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada metodologik tadqiqot natijalariga ko'ra tizimlashtirish usulidan bundan tashqari ma'muniylarning kelib chiqish tarixini o'rganish maqsadida tarixiy-qiyosiy tahlil metodikasidan va tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ma'muniylar sulolasi tarixidagi eng muammoli vaziyat bu, sulolaning qaysi etnik guruhga mansubligi masalasidir. Eron va Islom ensiklopediyalari (inglizcha nashrlarida) hamda musulmon sulolalari tarixiga oid kitoblarda Ma'muniylar kelib chiqishi jihatidan eroniy sulola bo'lganligi ta'kidlangani holda [13], Ahmad Zaki Validiy To'g'on Ma'muniylarning turkiy baroniy urug'idan bo'lganligini taxmin qiladi. Ammo, u bu taxminni yetarlicha asoslab berolmagan. Ya'ni, uning fikricha, Abu Hasan Bayhaqiya Abul Favoris Shohmalik ibn Ali al-Baroniy nomi bilan keltirilgan hamda saljuqiylar bilan Xorazm taxti uchun urushlar olib borgan Yangikent yabg'usi Shohmalikning otasi Ali, aynan Ma'muniy Ali ibn Ma'mun bo'lishi taxmin qilib, Ma'muniylarning ham baronli urug'idan bo'lishi mumkinligi to'g'risida fikr bildirgan. Ammo, o'zining bu taxminiga o'zi ham shubha bilan qaragan [14].

S.P. Tolstov esa Ma'muniylarning kelib chiqishini kelgindi arab, xuroson, so'g'd (Buxoro) va turk elementlaridan tashkil topgan etnik guruh bo'lgan deb umumiy xulosa chiqargan [15].

Sh.Ismoilovning Ma'muniylar sulolasi vakillarining tub xorazmliklar bo'lganligi xususidagi fikri ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, faqat Ma'muniylar elchilarining qadimgi xorazmiy tilida yozishmalar olib borganliklaridan hamda somoniylarning Xorazmni boshqarish oson bo'lishi uchun hokimiyatni mahalliy vakillarga topshirganliklari masalalaridagina kelib chiqib, Ma'muniylarning mahalliy aholi vakillari bo'lgan degan xulosa chiqarib bo'lmaydi [16].

Bizningcha, Ma'muniylar arab etnik qatlamiga mansub bo'lib, yuqorida ta'kidlanganidek, Gurganch amirlari, va ularga tegishli bo'lgan Shimoliy Xorazm hududlari arab xalifalari va Xurosonning arab noiblari uchun ham iqtisodiy, ham siyosiy jihatdan alohida mavqega ega hudud bo'lgan. Bu muammo yechimining ikkinchi tarafi ham borki, buni chetlab o'tib bo'lmaydi. Ya'ni, agar sulola vakillarining ismlari tahlil qilinadigan bo'lsa, nega sulola vakillari ichida Ma'mun (arabcha ism, ma'nosi "himoyalangan") ismi ko'proq qo'llanilgan?

Bu davrda musulmon Sharqi davlatlari hukmdorlari ichida Muhammad, Ahmad, Mahmud, Ali, Abdulloh ismlari nihoyatda ko'p uchraydi. Ammo, tarixda agar ism bo'ladimi yoki kunya bo'ladimi Ma'mun ismi bilan faqat xalifa Xorun ar-Rashidning o'g'li mashhur xalifa Ma'mun ma'lum xolos. Xorazm Ma'muniylari ham ism sifatida, aynan shu mashhur shaxsning ismini bejiz tanlamagan bo'lsalar kerak. Demak, bu holatni Xorazm Ma'muniylarining kelib chiqishi arab bo'lganligi bilan bog'lab tushuntirish mumkin xolos. Bag'dod xalifasi Ma'munning asl ismi Abul Abbas Abdulloh ibn Xorun al-Ma'mun bo'lgani holda, Xorazmshoh – Ma'muniylar sulolasining uchinchi vakilining ismi ham Abul Abbas Ma'mun hisoblanadi [17].

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ma'lumotlarga tayangan holda umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak, Ma'muniylarning kelib chiqishi masalasida ularning turkiy baroniy urug'idan bo'lishi mumkinligi xususidagi A.Z.V.Tog'anning fikri haqiqatga to'g'ri kelmaydi. S.P. Tolstov Ma'muniylarning kelib chiqishini kelgindi arab, xuroson, so'g'd (Buxoro) va turk elementlaridan tashkil topgan etnik guruh bo'lgan deb izohlaydi.

Tadqiqotchi Sh.Ismoilovning Ma'muniylar sulolasi vakillarining tub xorazmliklar bo'lganligi xususidagi fikri ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, faqat Ma'muniylar elchilarining qadimgi xorazmiy tilida yozishmalar olib borganliklaridan hamda somoniylarning Xorazmni boshqarish oson bo'lishi uchun hokimiyatni mahalliy vakillarga topshirganliklari masalalaridagina kelib chiqib, Ma'muniylarning mahalliy aholi vakillari bo'lgan degan xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Mazkur maqolada, Ma'muniylar arab etnik qatlamiga mansub bo'lgan degan xulosaga kelingan. Bu muammo yechimining ikkinchi tarafi ham borki, buni chetlab o'tib bo'lmaydi. Ya'ni, agar sulola vakillarining ismlari tahlil qilinadigan bo'lsa, nega sulola vakillari ichida Ma'mun (arabcha ism, ma'nosi "himoyalangan") ismi ko'proq qo'llanilgan? Xorazm Ma'muniylarining ism sifatida, aynan shu xalifaning ismini tanlashlari tasodifiy bo'lmagan.

Bag'dod xalifasi Ma'munning asl ismi Abul Abbas Abdulloh ibn Xorun al-Ma'mun bo'lgani holda, Xorazmshoh – Ma'muniylar sulolasining uchinchi vakilining ismi ham Abul Abbas Ma'mun hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Извлечения из «Худуд Ал-Алем» – анонимного персидского географического сочинения // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. Арабские и персидские источники. (VI – XV вв.) / Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. – М.-Л.: Наука, 1939. – С. 209-217.
2. Абу Райхан Бируни (Беруни). Памятники минувших поколений // Избранные произведения. Т.1./ Перевод и примечания М.А.Салье. – Ташкент.: ФАН УзССР, 1957.– 516 с
3. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих. Полный свод истории / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова [дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина]. – Ташкент; Цюрих: Изд-во АН РУз, 2005. – 595 с.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. — Т.: «Наука», 1963. – 760 с.
5. Togan A. Z. Umumî Türk tarihine giriş. Cild I: en eski devirlerden 16. asra kadar. 3. Baskı. – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981. – 538 s.
6. Толстов С.П. Бируни и его “Памятники минувших поколений” // Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения, I. Ташкент. АН УзССР. 1957. – С.VII-XXI.

7. Özbayraktar Aykut. Hârezm'in Gazneliler tarafından işgali ve Me'mûnî Devletinin yıkılışı. Külliye, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 2023. – S.296-314
8. Ismoilov Sh. Ma'muniylar sulolasining hokimiyatga kelishi va etnogenez masalasi // Ma'mun Science, I jild, №1. 2023. – B. 376-382.
9. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. П. А. Грязневича. – М.: Наука, 1971. – 324 с.
10. Рева Р., Калинин В., Атаходжаев А. 2011. – С. 58- 60.
11. Вайнберг Б.И. Монеты древне+го Хорезма. М.: Наука, 1977. – 220 с.
12. Гончаров Е. Ю., Настич В. Н. 2013. 80-91 с
13. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. П. А. Грязневича. – М.: Наука, 1971. – 324 с.
14. Togan A. Z. Umumî Türk tarihine giriş. Cild I: en eski devirlerden 16. asra kadar. 3. Baskı. – İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981. – 538 s.
15. Толстов С.П. 1957. С.VII-XXI
16. Ismoilov Sh. Ma'muniylar sulolasining hokimiyatga kelishi va etnogenez masalasi // Ma'mun Science, I jild, №1. 2023. – B. 376-382
17. Bosworth, C. Edmund (1984). "Āl-e Ma'mūn". Encyclopaedia Iranica, Vol. I, Fasc. 7. C. Edmund Bosworth. pp. 762–764.

UDK:930.85.39.

Rafikjon ATAXANOV,
"Kokand universiteti" dotsenti, (PhD)
E-mail: ataxanov1966@gmail.com

AndMI professori, t.f.d U.Abdullayev taqrizi asosida

ABOUT THE TYPE OF YURT HOUSING OF PASTORAL ETHNIC HOUSES OF THE FERGHANA VALLEY (END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

Annotation

The Fergana Valley is a multi-ethnic region, inhabited by different peoples since ancient times. The peculiarity of this historical and ethnographic region is that, along with the local Uzbeks and Tajiks, small pastoral ethnic groups such as the Kyrgyz, Kipchaks and Karakalpaks also lived here. The article analyzes and describes the ethnic and local features of ovule-type dwellings of semi-nomadic, semi-sedentary pastoral ethnic groups that inhabited the Fergana Valley in the late XIX th - early XX th centuries. based on sources, scientific literature and field ethnographic materials.

Key words: Ethnic groups, material culture, settlements, cattle breeding, semi-nomadic, semi-sedentary, Karakalpak, Kyrgyz Kipchak, aul, "kara uy", yurt.

О ТИПЕ ЖИЛИЩЕ ЮРТА СКОТОВОДЧЕСКИХ ЭТНОСОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

Ферганская долина с древнейших времен является полиэтническим регионом, населяемый разными народами. Особенность этого историко-этнографического региона состоит в том, что наряду с местными узбеками и таджиками здесь проживали также немногочисленные по численности скотоводческие этносы, такие как кыргызы, кипчаки и каракалпаки. В статье на основе источников, научной литературы и полевых этнографических материалов анализируются и описываются этнические и локальные особенности жилищ овального типа полукочевых, полусоседных скотоводческих этносов, населявших Ферганскую долину в конце XIX - начале XX вв.

Ключевые слова: Этноты, материальная культура, поселения, скотоводчество, полукочевой, полусоседный, каракалпак, кыргыз кипчак, аул, "кара уй", юрта.

FARG'ONA VODIYSI CHORVADOR ETNOSLARINING O'TOV TIPIDAGI TURAR JOYLARI XUSUSIDA (XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARI)

Annotatsiya

Farg'ona vodiysi qadimdan turli xalqlar istiqomat qilib kelgan polietnik hudud hisoblanadi. Mazkur tarixiy-etnografik hududning o'ziga xosligi shundaki, bu yerda mahalliy o'zbek va tojiklar bilan bir qatorda son jihatdan uncha ko'p bo'lmagan qirg'izlar, qipchoqlar va qoraqalpoqlar kabi chorvador etnoslar ham istiqomat qilib kelganlar. Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Farg'ona vodiysida istiqomat qilgan yarim ko'chmanchi, yarim o'troq chorvador etnik guruhlarining uy joy sifatida foydalanib kelgan ovul tipidagi turar joylarning etnik va lokal xususiyatlari mavjud manbalar, ilmiy adabiyotlar hamda dala etnografik materiallari asosida tahlil va tavsif qilingan.

Kalit so'zlar: Etnoslar, moddiy madaniyat, turar joylar, chorvador, yarim ko'chmanchi, yarim o'troq, qoraqalpoq, qirg'iz, qipchoq, ovul, "qora uy", yurta.

Kirish. Ma'lumki, Farg'ona vodiysida qadimdan turli xalqlar yashab kelganlar. Ushbu hududga o'tgan asrlar davomida qoraqalpoqlar, qirg'izlar, qipchoqlar, yuzlar, turklar kabi chorvador etnoslar joylashib o'ziga xos xo'jalik yuritish an'analari davom ettirganlar. Chorvador etnoslarining o'ziga xos turmush tarzi, xo'jalik yuritish an'analari, moddiy va ma'naviy madaniyatining ayrim jihatlari mahalliy o'troq o'zbek, tojiklar bilan o'zaro etnomadaniy jarayonlar ta'sirida transformatsiyaga uchragan bo'lsada, ammo etnik xususiyatlari uzoq vaqtlargacha saqlanib qolgan edi.

Moddiy madaniyat etnoslar turmush tarzining asosiy etnik belgilaridan biri hisoblanib, xalqning etnik tarixi, etnoxo'jalik va etnomadaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Etnologiya fanida qabul qilingan umumiy tasnifga ko'ra moddiy madaniyatni o'rganishda uni turar joylar, uy-joylar, kiyimlar va oziq-ovqatlar kabi komponentlariga qarab tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bularning har biri esa o'z o'rnida alohida tadqiq etishga ahamiyatli bir necha tarkibiy qismlardan iborat [1. 246]. Biz quyida XIX asr oxiri XX asr

boshlarida Farg'ona vodiysi hududida istiqomat qilib kelayotgan yarim ko'chmanchi, yarim o'troq chorvador etnoslarining turar joylari, ularning turlari, umumiy, etnik, va mintaqaviy xususiyatlarini tahlil qilish orqali vodiy kechgan etnomadaniy jarayonlarda chorvador etnoslarni o'ziga xos o'rnini ko'rsatishga harakat qildik. Zero, moddiy madaniyat majmuida turar joylar alohida o'rin tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr boshlarida Farg'ona vodiysi hududida kechayotgan etnomadaniy jarayonlarning mazmun-mohiyati, rivojlanish holati ushbu davrda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Farg'ona vodiysi chorvador xalqlarining turmush tarzi, an'anaviy xo'jalik yuritish usuli, xususan moddiy madaniyatidagi turar joylar va ularning o'ziga xos xususiyatlari bir qator tarixchi-etnograflarning jumladan, L.S.Tolstova, K. Shoniyozov, T.A.Jdanko, S.K.Kamolov, X.Yesbergenev, I.M.Xo'jaxonov B. Alimbayeva, A.Mamitova kabi tadqiqotchilarning ishlarida yoritib berilgan. Mazkur tadqiqot ishlarida vodiy hududiga kelib o'rnatilib qolgan va

asta sekin dehqonchilikka o'tayotgan bir necha chorvador xalqlarning o'tov ("qora uy") tipidagi turar joylari, ularning umumiy va farqli jihatlari, tiklash usullari va qismlari haqida ma'lumotlar berilgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vodiy chorvador xalqlarining an'anaviy turar joylari va bu sohadagi etnik xususiyatlarga batafsil to'xtalishdan oldin, mazkur tarixiy-etnografik hududdagi aholi manzilgohlari va o'troqlikka o'tayotgan barcha chorvador xalqlarda doimiy tipdagi yashash manzilgohlari shakllanish jarayonining ushbu hududga xos jihatlari haqida ma'lumotlar berishni maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavjud manbalar, ilmiy adabiyotlar tahlili hamda so'nggi yillardagi elshunos olimlarning tadqiqotlaridan ma'lum-ki, Markaziy Osiyo, xususan, Farg'ona vodiysi manzilgohlari asosan, ikki turdagi uy-joylardan iborat bo'lgan. Birinchi turdagi o'troq aholiga xos uy-joylar ilmiy adabiyotlarda "doimiy", "ko'chmas", "turg'un"; chorvador xalqlarga xos bo'lgan, ikkinchi turdagi uy-joylar uchun esa "vaqtinchalik", "ko'chiriladigan", "ko'chma" kabi atamalar qo'llash qabul qilingan [2. 79]. Shuningdek, Farg'ona vodiysi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan tadqiqotchilar vodiy aholisining manzilgohlarini tabiiy-geografik joylashuvi bo'yicha quyidagi uch guruhga ajratib ko'rsatganlar [3. 114-115]: **birinchi guruh** – vodiy hududida qadimdan yashab, dehqonchilik bilan shug'ullanib kelayotgan mahalliy o'troq xalqlar; **ikkinchi guruh** – chovachilik bilan dehqonchilikni qo'shib olib boruvchi yarim o'troq etnoslar; **uchinchi guruhga** chorvasini boqayotgan u yoki bu urug' vakillarining ko'chma o'tovlaridan tashkil topgan ovul tipidagi turar joylar hisoblangan.

Alohida ta'kidlab o'tish joizki, chorvador etnoslarning turar joylari asosan ovul tipidagi ko'chma o'tovlardan iborat bo'lib, ularning turar joylari mahalliy o'zbek va tojik xalqlari turar joylaridan keskin farq qilgan. O'troqlikka o'tayotgan vodiy chorvador aholisining XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi turar joylarida an'anaviylik hamon yaxshi saqlangan bo'lib, bular ichida "o'tov" atamasi ilmiy ist'emolda ko'p qo'llaniladi. O'rta Osiyoning ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvador xalqlarida ko'chma uylarning o'tov, kapa va lochiq turlari keng tarqalgan.

Tahlil va natijalar. O'tov XX-asr boshlarigacha Markaziy Osiyo jumladan, - qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, mo'g'ul, turkman, qalmiq, qipchoq va boshqa ko'chmanchi xalqlar madaniyatida ko'chma uy tihidagi turar joy sifatida keng foydalanilgan. Uning ikkinchi nomi ilmiy adabiyotlarda "yurta" ham deb nomlanadi. O'tov ko'chmanchi oila uchun eng yaxshi uy bo'lib, yarim ko'chmanchi xalqlarning asosiy turar joyi hisoblanadi.

O'tov odatda bir oila kuchi bilan qurish mumkin bo'lgan. Shuningdek, uning yengilligi sabali ko'chirib olib yurish juda qulay bo'lgan. Uning yana bir muhim xususiyati yozda salqin boshpana vazifasini bajargan. Vodiy hududiga qoraqalpoqlar asosan daryo bo'ylari atrofida urug'-jamoaviylik asosida joylashgan bo'lib, ularning turar joylari vaqtinchalik tipdagi o'tov ("qora uy"), qamishdan qilingan kapa va yerto'la tarzida shakllangan. Qoraqalpoqlar uzoq davr va olis yo'l bosgan holda vodiy hududiga ko'chib kelib joylashganlar. Shuning uchun aksariyat qoraqalpoqlar o'zlarining an'anaviy uyi hisoblangan o'tovni ("qora uy") ni olib kela olmaganlar. Ayrim qoraqalpoqlar esa umuman o'tov ("qora uy") ga ham ega emas edilar [4. 37].

Nisbatan o'ziga to'q qoraqalpoq etnik jamoalari o'tovlarda istiqomat qilishib, undan turar joy sifatida XX asrning birinchi choragiga qadar foydalanib kelganlar. Qoraqalpoqlarning an'anaviy turar joylari haqida tadqiqotchi A.V.Gadlo quyidagilarni yozgan edi: "Ular qadimdan turar joyni ikki tipida o'tov ("qora uy") va loydan yoki somon aralashtirib tayyorlangan "tom"da istiqomat qilgan. Ta'kidlab

o'tish joiz-ki, qoraqalpoqlar Farg'ona vodiysi hududida g'uj yoki tarqoq, o'troq aholiga yaqin yoki olisda joylashuviga qarab turar joylaridagi ayrim tafovutlar bilan farqlanadi. Shu bois, mahalliy o'troq aholiga yaqin joylashgan qoraqalpoq urug'larida integratsiya jarayonlari jadal kechgan va ularning turar joylarida mahalliy o'troq aholi bilan umumiylik jihatlari ko'proq ko'zga tashlanadi.

O'z navbatida qirg'izlar ham "bir urug'", "bir qabila" tamoyili asosida joylashganlar. Ya'ni bir urug', bir qabilaga mansub qirg'iz oilalari o'z o'tovlarini yonma-yon tikkanlar. Shu tariqa ovul jamoasi tashkil topgan. Ovul jamoasini tashkil topishida qavm-qarindoshlik omilidan tashqari iqtisodiy omil ham muhim ahamiyat kasb qilgan. Ovul jamoasining a'zolari yaylov maydonlari va chorva mollarini saqlab qolish, uni begona ovul jamoasini ta'siridan muhofaza qilish, o'tovni yangi joyga ko'chirish kabi yumushlarni birga bajarganlar. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'zbekiston va unga tutash hududlarda joylashgan qirg'izlar dehqonchilik vohalarida yoki unga juda yaqin joylashgan manzilgohlarda ularning "qo'rg'oncha" tipidagi turar joylari mavjud bo'lgan. Tadqiqotchi V.M.Ploskix bu xaqida shunday yozgan edi: "Farg'onadagi qirg'iz qo'rg'onchalari, odatda o'troq dehqon o'zbek va tojik aholi qishloqlari tevarak-atrofida to'plangan edi" [5. 244]. Boshqa qo'shni chorvador etnoslardan bir oz farqli ravishda qirg'izlar o'tov tipidagi turar joylardan keng foydalanganlar. Bunday turdagi uy-joylar "uy", "kiygiz uy", "qirg'iz uy", "bo'z uy", "qora uy", "oq uy", "qizil uy" va "o'tov" kabi nomlar bilan atalib kelingan. Qipchoqlar ham bu turdagi ko'chma uylarni "qora uy" deb nomlanish bilan birga "oq uy", "o'tov" va "o'rgov" deb ham ataganlar. Taniqli etnolog K.Sh.Shoniyozov bu tipdagi uylarning nomlanishi haqida to'xtalar ekan, qipchoqlarda eskirgan, o'z rangini yo'qotgan bunday kiygiz uy-«qora uy» nomi bilan, yosh kelin-kuyovlar uchun yangi tiklangan nikoh uyini esa «oq uy», «o'tov», «o'rgov» kabi nomlar bilan atalishini ko'rsatib o'tgan [6. 225]. Shu o'rinda, aytib o'tish kerakki, qirg'izlarni o'tovlari o'zining tuzilishi va jihozlanishi jihatidan Markaziy Osiyoning chorvador o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlarning bunday turdagi ko'chma uy joylari bilan ko'p jihatdan bir-biriga yaqin. Ayni vaqtda bu borada etnik tafovutlar ham mavjud. Bunday etnik tafovutlar asosan o'tovni gumbaz qismini shakli, uni tiklash va jihozlanishida nomoyon bo'ladi. Masalan, vodiy hududida yashovchi qipchoqlarning o'tovlari gumbaz qismini balandligi bilan boshqa etnoslaridan farqlanadi [6. 226].

Qoraqalpoqlarning o'tov ("qora uy")lari qo'shni ko'chmanchi elatlarning o'tovlaridan bir qator jihatlari bilan farq qilgan. Jumladan, uning konstruksiyasidagi detallar, tashqi va ichki jihozlanishi shular jumlasidandir" [7. 27]. Qoraqalpoqlarning o'tovlari, ularning turlari va o'ziga xos tomonlari to'g'risidagi ma'lumotlar bir qator tadqiqotchilar tomonidan tahlil va tavsif qilingan [8]. Dastlab yog'ochdan o'tovning qabirg'asi (sinchi) tiklangan va u "uyning suyagi" deb atalgan. "Uyning suyagi" odatda, bir necha alohida-alohida qismlarni birlashtirish yo'li bilan tiklangan. Uyning yon devorlari oddiy usul bilan diametri 30–35 mm. bo'lgan tol xodachalardan bo'lak-bo'lak qilib 160–170 sm. balandlikda tayyorlangan panjara – "qano'l"larni o'zaro birlashtirish orqali hosil qilingan. Hosil qilingan ushbu yon devorni mahalliy aholi "keragi" yoki "uyning keragasi" deb atagan. Keregadagi o'qlar tol yoki terakdan tayyorlanib, ularni soni 40 tagacha bo'lgan. Har bir kerege – yog'och panjara 12 ta jerdalardan iborat [9. 812] Qozoq va turkman o'tovlaridan farqli ravishda qoraqalpoq o'tov ("qora uy") qurilishida qamish va bo'yra ko'p ishlatiladi [8. 9] Shuningdek, qoraqalpoq o'tovining tepa kismi bir oz konussimon shaklda bo'lgan.

O'tovni ("qora uy")ni tiklash qirg'iz va qozoqlardagi avvalo eshikni o'rnatishdan boshlangan. Boshqa xalqlarda esa dastlab o'tovning yon panjara devorlari (keragasi) tiklangan, so'ngra eshik o'rnatilgan [10. 33] Qoraqalpoq o'tovlarining eshigi janubga qaratib o'rnatilgan. Vodiy qipchoqlarida esa eshik sharqqa – kun chiqish tomonga qaratilgan [6. 229] Eshikning bu tartibda o'rnatilishi qoraqalpoqlarning qadimiyy an'anasiga muvofiq bo'lib, bunda uyning qulay va salqin tomoniga eshik qarama-qarshi holatda o'rnatilishi bilan xarakterlanadi [11. 40] Yog'ochdan tayyorlangan ikki tabaqali panjara eshik qirg'izlarda – "kaalcha", "ergichak", "ergilchak" deb nomlangan.

O'tovlarni tiklash jarayonida unga ishlatiladigan materiallar jumladan, uning yog'och kerege, jerde kabi qismlari uchun egiluvchan va sinmaydigan yog'och materiallar tanlab olingan. Bunda qoraqalpoqlar ko'proq oq tolni ma'qul ko'rganlar [8. 10]. O'tovning sinchi - "uyning suyagi" tayyor bo'lganidan keyin "uy"ning katta-kichikligiga qarab yon devorlari bir necha alohida kigizlar bilan qoplangan. Yon devorlar o'rnatilgandan keyin uning gumbaz qismi tiklangan. Gumbaz "o'q" deb nomlanuvchi 2–2,5 m. uzunlikda, 2,5–3 sm. yo'g'onlikdagi tol yog'ochdan hosil qilingan. O'tovning gumbazini tiklash uning ustiga mustahkamlanadigan chambarakni ("shangarak"ni) [11. 42] o'rnatish bilan yakunlangan. Shangarakning aylana diametri 1.70 sm, umumiy balandligi esa 40–50 sm.ga teng bo'lgan. Kigizlar "o'tov"ning katta-kichikligiga qarab mahsus tayyorlangan. Bunday yon kigiz qipchoqlarda "tutum" deb nomlansa, qirg'izlarda "tuurduk" deb nomlangan. Yon kigiz keragaga o'ralib ustidan naqsh tushirilgan jundan tayyorlangan arqon bilan eshikning yondoriga bog'langan. Ushbu jun arqon qirg'izlarda "beldov" deyilgan. Yarimdoira shaklda mahsus tayyorlangan ikkita kigiz – "uzuk" bilan o'tovning gumbaz qismi yopilgan. Ularning biri gumbazning old tomoniga, ikkinchisi esa orqa qismiga yopilgan va ular mos ravishda "old uzuk" hamda "orqa uzuk" deyilgan. Har bir "uzuk"da uchtdan "uzuk bov" tikilgan bo'lib, bular yordamida "uzuk"lar birlashtirilgan. "O'tov"ning tepa – chambarak qismi ham kvadrat shaklda mahsus tayyorlangan kigiz yopilgan. U qirg'izlarda "to'nduo'k jabuu" deb nomlangan. "To'nduo'k jabuu"ning har to'rt uchiga arqon ("to'nduo'k bov") biriktirilib, uning uchta tomonidagi bog'i "beldov"ga mahkam bog'langan, bir uchidagi arqon esa bog'lanmay, uning yordamida "to'nduo'k" ochib yopilgan. Shu tarzda "o'tov"ning ichiga toza havо va yorug'lik tushishi ta'minlangan [12. 95]

O'tovning katta kichikligi o'tov egasining ijtimoiy mavqei va albatta moddiy imkoniyatiga bog'liq bo'lgan. Odatda, qirg'izlarda asosan 6–8 qanotli o'tovlar tiklansa, ba'zi boy chorvadorlar tomonidan esa 10 va undan ham ko'p qanotli o'tovlar tiklangan, bunday katta o'tovlar qirg'izlarda "erde uy" (o'rda uy) deb nomlangan [13. 156, 170]. XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib ham qirg'izlar boshqa ko'plab chorvador etnoslar kabi o'tovni jihozlashda azaliy an'analarini

saqlab kelganlar. Bu davrda o'tov ichkarisi erkaklar va ayollar qismiga, to'r va o'choq qismiga ajratilgan. Odatda, to'ring o'ng tomonida oilaning yoshi katta erkaklari, to'ridan chap tomonda ayollar va yosh farzandlar joy olganlar. Eshikka yaqinroq uyning ichiga nisbatan o'ng tomonda oshxona joylashgan. Shuningdek, eshikning yonida, uning chap tomonida otning egar va jabduqlari saqlangan. O'tovning markaziy qismi "kelomte" deb atalgan va uyning o'rtasida "to'nduo'k"ka to'g'ri holda o'choq joylashtirilgan [14. 19]. Qirg'izlar o'choqning ikki turidan - "tash ochoq" va "tulga ochok" deb nomlangan o'choqlardan foydalanganlar.

Tadqiqotchi N.A.Taupbergenova qoraqalpoq o'tovlarining ichki tuzilishi va jihozlarni quyidagicha ta'riflagan [8. 9]: - "On jak" (o'ng tomon) erkaklar uchun mo'ljallangan. Qoraqalpoqlar o'ng tomon – deb o'tovning ichki tomondan hisoblaganlar; - "Sol jak" (chap tomon) ayollarga ajratilgan bo'lib, bu tomonda ayollarning ro'zg'or yuritish uchun shunga mos ravishda idish-tovoqlar, oziq-ovqat mahsulotlari joylashtirilgan; - "Bosag'a" (ostona) kirish qismi; - "Markaz", "Oshak" (o'choq) joylashgan qismi; - O'tovning "Tor" (to'ri) qismi qora uylarning alohida sandiq va boshqa shu turdagi jihozlar bilan bezatilgan bo'lib, bu joyga polos, gilam solingan. Mehmonlar ham to'riga o'tqizilgan. Qora uyning pol qismi to'pon loy (tuproq va arra to'poni aralashmasidan iborat loy qorishmasi) bilan suvalgan. Pol ustidan bo'ya va chiy solingan. Turli yarim ko'chmanchi chorvador xalqlarda o'tov ostiga tuya yungidan yasalgan mahsus kigiz solinadi. Aytishlariga qaraganda, bunday kigiz ilon, chayon va boshqa zararli qurt-qumusqalardan himoya qilar ekan.

Xulosa va takliflar. O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy turar joylarini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda o'troqlashayotgan etnoslarning uy-joylarini shakllanishida ko'plab o'tmish an'analari, ya'ni ko'chma uy – o'tovlarga xos bo'lgan bir qator jihatlar saqlanib qolganligi qayd etiladi.

Xullas, XX asr o'rtalariga kelib, vodiy hududida istiqomat qilib kelayotgan chorvador etnoslarning mahalliy aholi bilan tig'iz etnomadaniy aloqalar natijasida o'troqlikka o'tishning jadallashuvi ularning turar joylarida ayrim etnik belgilarini saqlagan holda umummintaqaviy xususiyat kasb eta boshlaganini kuzatish mumkin. Bu vaqtda kelib turli etnoslar kabi qoraqalpoq, qirg'iz, qipchoq kabi yarimko'chmanchi chorvador aholi qishloq turar joylarida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ldi va uy joylar bir xil shaklga kira boshlagan. Vaqtlar o'tishi bilan integratsiya jarayonlari natijasida asosiy turar joy sifatida foydalanib kelingan o'tov, kapa kabi uy joylar vodiy chorvador xalqlari turmush tarzidan chiqa boshlagan. Endilikda, eski tipdagi – loypol, kichik darchali (tuynukli), chimdan (suvaladan), suvoq qilinmagan uylar, keyinchalik esa poydevorli, uch qatorli pishiq g'ishtdan qurilgan, derazali uylar paydo bo'la boshlagan. Qurilayotgan uylar mehmonxona, dahliz va ayvonli qismlariga ajratilgan bo'lib, bir nechta xonalarni tashkil etgan.

ADABIYOTLAR

1. Bo'riyev O., Rahmonov F. Etnologiya atamalarining qomusiy lug'ati. T., 2020. B. 246.
2. Abdullayev U. S. Farg'ona vodiysida etnoslararo jarayonlar (XIX – XX asr boshlari) – Toshkent: Yangi avlod, 2005.. – B. 79.
3. Abdullayev U.S., Valixonova G.K. Farg'ona vodiysi aholisi etnik tarkibining shakllanishi va etnomadaniy munosabatlar tarixi. T.:Navro'z.,2016– B.114
4. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографический очерк). - Нукус. 1959. С. 37
5. Плоских В.П. Киргизы и Кокандского ханства.Фрунзе: Илим, 1977.С. 244.
6. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа... С. 225, 226
7. Этнография Каракалпаков XIX – начало XX века (материалы и исследования) –Ташкент. 1980. – С. 27
8. Таупбергенава Н.А. Традиционные жилище каракалпаков XIX – начало XX вв. Автореферат на соиск. уч. ст. к.и.н Нукус – 1996. – С.8-9-10; Есбергенов Х Юрта каракалпаков// этнография каракалпаков XIX – начало XX в (материалы исследования) – Ташкент 1980. – С.27-37; O'sha muallif: (A.V.Osipov bilan hammulliflikda) фильм o

- юрте каракалпаков// – С 37-56; Толстова Л.С Каракалпаки Ферганской долины (историко-этнографический очерк) Нукус – 1959; Жданко.Т.А Каракалпаки Хорезмского оазиса.ТТХАЭЭ. – Москва.1952.Т.І. – С.652; O'sha muallif.: Народное орнаментальное искусство каракалпаков. ТТХАЭЭ. – Москва 1958. Т.Ш. – С.812; Савицкий И В Резьба по дереву. – Ташкент.Фан.1956. – С.196
9. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. ТХАЭЭ. Москва.1958.Т.Ш. – С. 812.
 10. Васильева Г. П. Юрта – переносное жилище народов Средней Азии и Казахстана.... – С. 33.
 11. Жданко Т. А. Очерки исторической этнография Каракалпаков XIX начале–XX начало века...– С. 40, 42
 12. Алымбаева Б. Юрта киргизов в прошлом и настоящим. / Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 2000. С. 95.
 13. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства... С. 156, 170.
 14. Хужахонов И.М. Этнорегиональные особенности традиционного жилища сельского населения Ферганской долины (конце XIX – начало XX века). Автореферат дис. на соискание учёной степен кан. ист. наук. Т., 2007. С. 19.

Ochil BO‘RIYEV,
Qarshi davlat universiteti professori
Ixtiyor JALILOV,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi, PhD
E-mail: o_buriev@gmail.com

O‘zMU professori I.Ergashev taqrizi asosida

O‘ZBEK MAHALLASI – MILLIY-TARIXIY INSTITUT SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonda o‘zini o‘zi boshqarish ananaviy tizimining, ya‘ni mahallaning mohiyati, tarixi, uning o‘ziga xosligi xususida so‘z yuritilgan. Unda o‘zbeklarga xos ko‘ni-qo‘shnichilik munosabatlarining an‘anaviy va zamonaviy jihatlari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek mahallasi, shaxar boshqaruvi, oqsoqol, rais, fuqaro, hudud, qo‘shni, jamoa, insonparvarlik, o‘zaro yordam, ijtimoiy himoya.

УЗБЕКСКАЯ МАХАЛЛЯ – КАК НАЦИОНАЛЬНО - ИСТОРИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ

Аннотация

В статье изложено сущность своего образной инфраструктуры системы органов самоуправления махалли Узбекистане и его своеобразные черты. Также нем раскрывается традиционные и современные аспекты соседско-территориальных отношений узбеков.

Ключевые слова: Квартал узбеков, управления города, старейшина, председатель, гражданин, территория, сосед, община, гуманитаризм, взаимопомощь, социальная защита .

UZBEK NEIGHBORHOOD – AS A NATIONAL-HISTORICAL INSTITUTE

Annotation

The article describes the essence of the peculiar infrastructure of the system of self-government bodies of the makhallas in Uzbekistan and its peculiar features. It reveals the traditional and modern aspects of the Uzbeks' territorial-territorial relations.

Key words: Uzbek neighbourhood, city administration, elder, chairman, citizen, territory, neighbor, community, humanitarian, mutual assistance, social security.

Kirish. Mahalla – xalq bilan mamlakat o‘rtasidagi ishonch ko‘prigi sifatida xizmat qiladigan, insonni jamiyatning bir qismi bo‘lishga o‘rgatadigan, uni bag‘rikenglik va xalqparvarlik ruhida tarbiyalaydigan makondir. Jonajon diyorumizda mahallalar juda ko‘p bo‘lib, ularning o‘ziga xos nomlari bizga tarixdan so‘zlaydi. Chunki ularda xalqimizning uzoq va shonli tarixi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayoti, madaniy merosi aks etadi.

O‘zbekistonda o‘zini o‘zi boshqarishning alohida, o‘ziga xos shakli “mahalla” nomi bilan yuritilib, ushbu institut o‘z mohiyati, mazmuni va vazifalariga ko‘ra jahonning boshqa mamlakatlarida kam uchraydigan tizim hisoblanadi. Mahallaning shakllanishi tarixning uzoq davrlariga borib taqaladi. Ya‘ni, o‘zbeklarga xos jamoa bo‘lib yashash tarzi o‘sha tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan va aholi turmush tarzining etnik xususiyatlarini o‘zida aks ettirgan. Ushbu maqolada mahallaning mohiyati, tarixiy analari va hozirgi davrdagi ravnaqi haqida so‘z yuritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Mahalla” so‘zi arabcha joy, o‘rin ma‘nosini anglatuvchi “mahallun” so‘zidan olingan bo‘lib, shaharlarda aholi yashaydigan ma‘muriy-xududiy birlikdir. “Shaharning ma‘lum bir hududini o‘z ichiga olgan va aholisi bir jamoaga birlashgan o‘zini-o‘zi boshqarishga asoslangan hududiy birlik”. XX asrning 20-yillariga qadar xar bir mahalla o‘rtacha 50-60 ta xonadondan tashkil topgan bo‘lib, shaharlarda daha tarkibiga kirgan[2].

VII asr oxirlari - VIII asr boshlarida O‘rta Osiyoda islom dinining keng tarqalishi bilan shaharlar va

qishloqlarning o‘troq aholisi yashaydigan qismiga nisbatan “mahalla” termini ishlatila boshlangan. Agar tarixiy manbalarga murojaat qilinsa, u haqdagi dastlabki ma‘lumotlar o‘rta asrlar muarrixlari asarlarida uchraydi.

Manbalarda qayd etilishicha, mahalla termini ilk bor o‘rta asr muarrixlaridan biri Abu Bakr Muhammad an-Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida VIII asr boshlaridagi Buxoroning ichki hududlarini belgilash uchun qo‘llanilgan. Bundan 1100 yil ilgari Buxoroda 19 ta katta-katta mahallalar mavjud bo‘lganligi, bu mahallalar o‘zini o‘zi idora qilib, o‘z vakolatlariga ega bo‘lganligi, bu qadimgi O‘zbekiston hududida vujudga kelgan ilk davlatlar va ularning boshqaruv faoliyatida ham yorqin ifodasini topganligini ta‘kidlab o‘tgan. Muallif shaharning markazi shahriston qismi haqida yozar ekan, bunday joylar alohida devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, 3-4 mahalladan iborat bo‘lganligini qayd etgan.

“Mahalla” terminiga Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Rizouddin Faxruddinning “Oila” asarlari hamda yana bir qator manbalarda ham izohlar berilgan[3].

XIV-XV asrlarda Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida mahalla yanada rivojlangan. “Temur tuzuklari”da “Har mulk va mashoyixlar, beklarni ulug‘lari, boshliq-oqsoqollarini hurmatladim; ularga sovg‘a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandim”[4], deya ta‘kidlangan. Bu davrda mahalla oqsoqoli -“kadxudo” deb atalgan hamda mahalliy aholi tomonidan saylangan, unga e‘tibor, ishonch katta bo‘lgan hamda zimmasiga javobgarlik, mas‘uliyat

yuklanib, ularga boshqaruv masalalarida katta vakolatlar berilgan.

"Tuzuklar"da yozilganidek: "Beklar, oqsoqollar dehqonlar (yer egasi) va ekin maydonlariga ishlov beruvchilar ko'nglini xushnud etib, o'zlariga qaratsinlar. Faqir miskin, nogironlarga nafaqa tayin qilsinlar"[5]. Bundan ko'rinib turibdiki, bu vaqtda mahalla oqsoqollariga nafaqat ma'muriy, ma'naviy, balki ijtimoiy, iqtisodiy masalalarga aralashish xuquqi ham berilgan.

Mahallalar fuqarolarning kasb-kori asosida tashkil etilgan bo'lib, etikdo'zlar, pichoqchilar, temirchilar alohida mahallada birgalikda yashashib mehnat qilishgan. 1404 yil kuzida Samarqandda –Amir Temur saroyida bo'lgan Ispaniya (Kastilyeya) elchisi Rui Gonsales de Klavixo ham o'z "Kundalik" larida mahallani tilga olgan[6]. Buyuk Sohbiqiron o'zi barpo etgan saltanatni boshqarishda mahallaning mutasaddi shaxslariga tayangan, ular bilan yaqin muloqotda, doimiy mashvaratda bo'lgan, kezi kelganda ularning faoliyatini bevosita qo'llab-quvvatlagan.

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy o'zining "Hayrat-ul-abror" asarida "Mahalla -shahar ichidagi shaharcha" degan ta'rifni keltirgan. Unda quyidagicha ta'kidlanadi: "Shaharlar otini mahallot etib, bo'ldi chu yuz shahar Hirot etib". Mahallaning "shahar ichidagi shaharcha" ekanligini shoirming yuqoridagi fikrlaridan anglash mumkin. O'rta asrlarda "Hiri" deb atalgan Hirot shahri yuzta katta-kichik "shaharcha"lar, ya'ni mahallalardan tashkil topgan[7]. Ushbu asarda Hirot shahrini 100 ta shaharchadan-mahallalardan tashkil topgan joy, deb tasvirlagan. Mahallalarning hududlari, har bir mahallalarda fuqarolarning hayot kechirishi, faoliyati bilan bog'liq binolar: masjid, bozor, choyxona, do'kon, hammom, sartaroshxonalar va boshqalar haqida bayon qilgan[8].

Tahlil va natijalar. O'zbek tilida "mahalla" terminidan tashqari, "qo'shni", "qo'shnichilik", "qo'ni-qo'shni" atamaları ham keng qo'llaniladi. Qo'ni-qo'shnichilik yoki qo'shni aslida mahallaning tipik ko'rinishidir. Uning mohiyati quyidagicha, uy, hovli- joylari yonma-yon yoki yaqin bo'lgan kishilar, oilalar, xonadonlar (bir-biriga nisbatan). "Qo'shnichilik" bu, "qo'ni-qo'shnilar o'rtasidagi bordi-keldi munosabatlari" qo'ni-qo'shnichlik tarzida izohlanadi[9].

Umuman, qo'ni-qo'shnichilik deganda, bir joyda muqim bog'lagan qo'shnilar o'rtasidagi ma'naviy, axloqiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosida birikkan kishilar uyushmasi tushuniladi.

Qo'ni-qo'shnichilik xususida Hadisda ham qayd etilgan: "Hovlining old tomonidan qirg' hovli, orqa tomonidan qirg' hovli, o'ng tomondan qirg' va chap tomonidan qirg' hovli, hammasi qo'shni hisoblanadi"[10].

O'tmishda mahallalar odatda oqsoqol (rais)lar tomonidan boshqarilgan. U boshqa mansabdorlar kabi podsho xazinasidan, so'nggi o'rta asrlarda bekklik, xonlik xazinasidan maosh olgan. Ularning ish vaqti chegaralanmagan. Har bir oqsoqol ma'lum bir hududdagi jamoani boshqargan holda, uning o'z ma'muriy boshqaruv tizimi mavjud bo'lgan.

O'rta Osiyo podsha Rossiyasi tomonidan bosib olingach, XX asrning 20-30 yillarigacha qishloq jamoalari volostlar va ular orqali uyezd boshqaruvchilari tasarrufida bo'lgan. Jamoa oqsoqollari volost boshqaruvchisi va ular orqali uyezd boshqaruvchilariga bir yilda bir marta hisob berib turganlar[11]. Bunday katta-kichik bir necha qishloq rahbarligini oqsoqol yoki amin, yarim o'troq ovul jamoalarini esa elbegi boshqargan.

O'zbeklar jamoaviy turmush tarzi mohiyati va evolyusiyasiga nazar tashlasak, bunday uyushma kishilarning hayotiy zarurati tufayli o'zaro doimiy birlashuvi bo'lib, unga nisbatan uzoq tarixiy bosqichlardan o'tib kelgan, ma'lum bir

joyga xos bo'lgan kishilar guruhi sifatida tushunish mumkin. Chunki uning a'zolari ma'lum hudud doirasida yashashgan. Demak, mahalla bu, umumiy tarzda kishilarning hayotiy zarurati tufayli o'zaro doimiy birlashuvga asoslangan ijtimoiy birligidir.

Tarixiy manbalarning tasdiqlanishicha, mahalla dastlab shaharlarda, keyinchalik kattaroq qishloqlarda aholi yashaydigan ma'muriy-hududiy birlik, ma'lum hududda yashovchi kishilar, qo'ni-qo'shnilar uyushmasi sifatida shakllangan[12]. Shu boisdan azaldan o'zbek xalqi milliy mentalitetiga ko'ra, mahalla a'zolarining barcha tabaqa va qatlamlarini birlashtiruvchi jamoatchilik fikrini shakllantirish va saqlab qolishga alohida ahamiyat qaratib kelingan. Qo'ni-qo'shnilarining ijobiy munosabatini maqsadga muvofiq shakllantirish, doimiy nazorat qilish va hisobga olish mahalla oqsoqollarining asosiy vazifasi, qolaversa burchi hisoblangan.

Odatda shaharlardagi bir qancha mahallalar o'zaro birlashib, "daha" tarkibiga kirgan. Demak, "daha", bu mahalladan kattaroq ma'muriy tuzilma bo'lib, bitta daha tarkibida bir necha mahallalar bo'lgan[13]. Daha so'zi qadimgi so'td tilida "deha", ya'ni qishloq ma'nosini bildirib, shaharning ma'lum qismi, ma'muriy bo'linishi kabi ma'nolarda qo'llanilgan[14]. Bunday dahalar O'rta Osiyoning Toshkent, Buxoro, Qarshi, Samarqand, Termiz, Xo'jand, Farg'ona, Qo'qon, Karmana, Nurota kabi shaharlarida mavjud bo'lgan.

Masalan, Toshkent shahrida uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shahar aholisining ortishi, uning hududi kegayishi natijasida dahalar ham kengayib borgan. Birgina XIX asrning o'rtalarida shaharda Beshyog'och (Zangiota), Sebzor (Qaffol Shoshiy), Ko'kcha (Shayx Zayniddin) va Shayxontohur dahalari mavjud bo'lgan[15].

Dahalar mahalla yig'inlari oqsoqollari va kengash a'zolarining qurultoyida saylangan daha oqsoqollari tomonidan boshqarilgan. Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, shahar kengashi va tumanlarning oqsoqollari esa Turkiston harbiy gubernatori tomonidan tayinlanadigan bosh oqsoqolga bo'ysunganlar.

Bosh oqsoqolga quyi polisiya xizmatchilari - mirshablar, shahar sug'orish tizimining boshliqlari, ya'ni miroblar hamda sudyalar - qozilar va biylar ham tobe bo'lganlar. Ularning barchasiga alohida to'plangan mablag' hisobidan maoshi to'langan, shaxarlarning yevropalik aholisi yashaydigan qismlarida mahalliy ma'muriyat harbiy gubernatorlar tomonidan tayinlangan. Mahalla hamda qishloq jamoasi tarkibi va vazifalari bir-biriga o'xshash bo'lib, unda kishilarning ma'lum hududiy hamda etnik tamoyillar asosidagi o'zaro yaqin aloqalari alohida ahamiyat kasb etgan.

Muhokama. Azaldan o'zbek mahallalarida insonparvarlik, mehr-oqibat, saxovatpeshalik kabi fazilatlar xalq shu milliy mentalitetining ajralmas qismi bo'lib kelgan. O'zbeklarda farzand dastlab oilada, so'ngra mahallada ulg'ayadi, ya'ni qo'ni-qo'shnilar orasida unib o'sadi. Bu o'z navbatida kishilar ongida uyushqoqlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, atrofdagilarga qarab ish tutish, kattaga xurmat, kichikka izzatda bo'lish fazilatlarini tarkib toptirgan.

Hozirgi davrda jahonda sodir bo'layotgan globallashuv va modernizatsiya jarayonlariga qaramasdan mahalla O'zbekistonda o'ziga xos tarbiya o'chog'i, fuqarolarni g'oyaviy, bir maskaniga aylanib bormoqda. Hozirgi turli mafkuraviy tahdidlar sharoitida mahalla xalqimizni turli mafkuraviy xurujlardan asrash, jamiyatda yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish uchun yosh eng avvalo, ularni sog'lom, barkamol avlodni tarbiyalash masalasiga alohida ahamiyat berib kelinmoqda.

Prezidentimiz o'z nutqlarida "Biz faoliyatimizning birinchi kunlaridan hamma ishni mahallada, xalqimiz bilan birgalikda tashkil qilib kelyapmiz. Bu tizimni bosqichma-

bosqich rivojlantirdik. Endi yana qo'shimcha kuch, imkoniyatlar berilyapti. Bu ham vakolat, ham mas'uliyat degani. Mahallalar – davlatimizning eng katta zamini” deb ta'kidlaganlari ham bejizga emas. Chunki mahallalar tom ma'noda xalqning dardini yengil qiluvchi, ularning ishonchli makoniga aylanmoqda[16].

Xulosa. Demaki jahonda nihoyatda kam uchraydigan, faqat O'zbekiston uchun xos bo'lgan o'zini o'zi boshqarish tuzilmasi, ya'ni mahallaning mahalliy shart-sharoitlar bilan bog'liq o'ziga xos mohiyati va vazifalari mavjudligi ayon bo'ladi. Uni boshqarish jamoatchilik asosida bo'lib, u o'zining

yoziilmagan ichki tartib-qoidalariga ega bo'lgan. Mazkur qonun-qoidalar barcha uchun birdek hisoblangan. Ushbu o'ziga xos mahallar tuzilma va ma'muriy-hududiy birlik bo'lishi bilan birga, aholining turmush tarzi urf-odat va marosimlari asosida birlashgan kishilar jamoasi ekanligi bilan izohlanadi.

O'zbeklarga xos bunday o'zaro uyushqoqlik kishilarni moddiy, ma'naviy, ijtimoiy tomondan o'zaro birgalikda hayot kechirishlarini ta'minlaganligi boisdan ham mahalla azaliy qadriyat, milliy tarixiy insitut sifatida doimo e'zozlanib kelinmoqda[17].

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2-ж -Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2006. Б. 572.
2. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: “Шарқ”, 1999. Б.13.
3. Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, -Т., 1990. Б. 12-137; Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. –Т., 1992. Б. 89; Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. –Т., 1965. Т. 11. Б.409-410; Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат –Т., 1994. Б.8-9; Кайковус. Қобуснома. –Т., 1992. Б.83-88; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. –Т., 1960. -Т. 111; Ризоуддин Ибн Фаҳруддин. Оила. Масъул муҳаррир А.Ирисов. –Т., 1991. Б. 28
4. Темур тузуклари. –Т., 2011. Б. 92.
5. Шу асар. Б. 141
6. Клавихо Руи Гонсалес де. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги 1403-1406-йиллар. –Т.: “Ўзбекистон”, 2010. Б.165
7. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул аброр. Т., 1989. Б. 89
8. Шу асар. Б. 90.
9. Қўни-қўшничилик / Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. –Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2008, 5-ж. Б. 421.
10. Абу Абдуллох Имом ал-Бухорий Ҳадис –Т.: Ўзбекистон, 1992. II жилд Б. 179-180
11. Арандаренко Г.А. Значение власт на аксакалов в отдалённых кишлаках// Туркестанские ведомости. 1872, № 25.
12. Қаранг: Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Шарқ, 1999. Б. 73.,
13. Туркестанский сборник. –СПб.: Типография В.С.Балаева. 1876. Т. 123. с.269
14. Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент. –Т., 2002.
15. Туркестанского края, произведенной по высочайшему Паленомъ. Сельское управление: Русское и туземное.
16. Mahalla – ulug' qadriyatlarimizning beshigi (gov.uz) / <https://pm.gov.uz/oz/lists/view/2122>
17. Тошкент маҳаллари: анъана ва замонавийлик. Масъул муҳаррир З. Орифоница -Т, 2006. О. Бўриев. Маҳалла - миллий -тарихий институт. -Т., 2012; Шу муаллиф. Ўзбек маҳалласи. -Т., 2017; В. Эшқуватов, Ф.Толипов. Маҳалла ўтмишда ва бугун. -Т., 2014; В. Эшқуватов. Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органларининг ривожланиш тарихи. -Т.: “Наврўз нашриёти”, 2020.

*Shirinoy JUMANIYAZOVA,
Toshkent kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali talabasi*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali dotsenti, PhD U.Xudoyorov taqrizi ostida

A LOOK AT THE HISTORY OF THE NAMING OF THE CLOTHES OF THE KHIVA KHANATE

Annotation

This article provides information about the clothes that were worn during the Khiva Khanate, and analyzes the historical name of the clothes of the Khiva Khanate.

Key words: kuloh, telpak, bargak, dastor, ro‘mol, paranji, po‘ta, cho‘girma, lachak, toj.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ НАИМЕНОВАНИЯ ОДЕЖДЫ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

В данной статье представлены сведения об одежде, которую носили в период Хивинского ханства, и анализируется историческое наименование одежды Хивинского ханства.

Ключевые слова: кулох, тельпак, баргак, дастор, румол, паранджи, пута, чугирма, лачак, тодж.

XIVA XONLIGI LIBOSLARI NOMLANISHI TARIXIGA BIR NAZAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xiva xonligi davrida kiyilgan kiyimlar haqida ma‘lumot berilib, Xiva xonligi liboslarining tarixiy nomlanishini tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kuloh, telpak, bargak, dastor, ro‘mol, paranji, po‘ta, cho‘girma, lachak, toj.

Kirish. Xalq, san‘atining eng yaxshi an‘analari Xiva - muzeyshahaming XIII-XIX asrlardagi m e‘moriy tarixiy obidalarida aks ettirilgan, bunda xorazmlik qadimiy me‘morlaming yuksak san‘ati ansamblaming uyg‘un birligida mujassamlashgan. Qadimiy shahar Xiva - Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘i va qadimiy Ipak yo‘lida joylashgan bo‘lib, hammadan ko‘proq o‘z milliy xislatlarini saqlab qolgan. Bu belgilar genetik jihatdan ulaming qadimiy ota-bobolariga borib taqalishidan dalolat beradi [13].

Xiva xonligi tarixida eng qadimiy qudratli davlatlardan biri bo‘lib, Xiva xonligining gullagan davri 16-18-asrlarga to‘g‘ri keladi. Ichan-qal‘a (ichki qal‘a) - qadimgi Xivaning markazi. Ichan-qal‘aning hududida ikkita saroy, 60 dan ortiq madrasa va masjidlar, maqbaralar, bozor, karvonsaroy va hammomlar, turar-joy binolari mavjud bo‘lgan. Ichan-qal‘a kuchli baland qal‘a devori bilan o‘ralgan. Saroydagi binolar go‘zallikning ajoyib naqshlari bilan rangli koshinlar bilan qoplangan. Xiva yog‘och o‘ymakorligi ustalari bilan ajralib turardi. Ustunlar, darvoza va derazalar o‘yib ishlangan naqshlar bilan bezatilgan. Xiva o‘zining jun gilamlari va zargarlik buyumlari bilan mashhur bo‘lgan. Ko‘p asrlar davomida Xiva xonligi liboslari o‘zining jozibodorlik xususiyatlarini saqlab qolgan. Xiva xonligi davrida Xiva dun, chukay, kuloh, telpak, bargak, dastor, ro‘mol, paranji, po‘ta, cho‘girma, lachak kiyishgan. Xiva xonligi liboslari xilma-xilligi, rang-barang ranglari va uslublar aralashmasi bilan o‘ziga xosligi bilan ajralib turardi. Turli fasllar uchun erkaklar, ayollar, bolalar kiyimlarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Tahlil va natijalar. Liboslar insoniyat tarixi rivojlanishning barcha bosqichlarida, shakllari va funksiyalarida qadim zamonlardan beri insoniyatga hamroh bo‘lib kelgan. Insonlar va kiyim-kechak juda uzoq vaqtdan beri birga bo‘lib, kiyim odatda inson tanasini himoya qilish, yashirish yoki zargarlik buyumlari bilan bezash deb, ta‘riflangan. Qadimgi davrlarda kiyim tayyorlashda dastlab mo‘yna ishlatilgan bo‘lsa-da, keyinchalik mato, jun namatdan kiyimlar yaratilgan. Inson shakli, rangi va naqshlari turlicha

bo‘lgan kiyimlarni tikishni boshladi, u tanani tashqi ta‘sirlardan himoya qilishdan ko‘ra ko‘proq maqsadlarni bajaradigan tana qoplamalarini yaratdi. Odamlar nima uchun kiyinishiga turli xil javoblar mavjud. Insonning tashqi ko‘rinishi, ovozi, tarovati, ichki va tashqi dunyosi uning yashab turgan joyiga, mansabi, lavozimi, egallagan mavqeyi, turmush-tarzigaga moslashib, unga monand bo‘lib boradi. Liboslar inson hayoti va tarixining ajralmas bo‘lagidir. Biroq kiyimlar va ularning qanday hollarda kiyilganligi haqida hamma ham yetarlicha ma‘lumotga ega emas. Shu sababli ushbu maqolada Xiva xonligi davrida kiyilgan kiyimlar haqida qisqacha ma‘lumot berib o‘tmoqchimiz.

Kuloh – [f. – bosh kiyimi, kuloh]. Tepa tomoni ingichkalashib chiqqan qalpoq, bosh kiyimi (asosan, qalandar, darveshlar kiyadigan uchli qalpoq) [8].

“Zulflari tilladan, zarli kulosi,
Topilmaydi shirin jonning hiylasi,
Bilmayman, qayerdan kepti bog‘ingga,
Qaysi yurtda, qanday shohning bolasi” [2].

Xiva xonligi tarixida qalpoq bosh kiyimi ham o‘ziga xos o‘rin tutadi.

“Kunlardan bir kuni Go‘ro‘g‘libek parilar bilan o‘tirib edi, Ravshanbek ayni o‘n uch yoshida, zarli qalpoq boshida, yuzi yarqirab, kokili tirqirab eshikdan salom berib bordi” [2].

Xiva xonligi tarixida ahamiyat berishimiz lozim bo‘lgan so‘zlardan biri – telpak.

Telpak tepasi yumaloq, doira shaklli, tekis mo‘yna jiyakli issiq bosh kiyimi [10].

Xorazmda cho‘girma, ba‘zi joylarda qadimiy bosh kiyimi sifatida bo‘rk deb ham atalishi ta‘kidlangan. Xiva xonligi tarixida aynan telpak deb atalib, shu nomdagi bosh kiyimi sotiladigan alohida bozor rastasi borligi va Xiva xonligi tarixida ham bunday bosh kiyim borligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Bargak [f. – bargcha] Ayollar peshonasiga, ko‘ksiga taqadigan oltin yoki kumush tangalardan tuzilgan bargnuxsa ziynat buyumi, taqinchoq ma‘nosini anglatadi [7]. Bu so‘zning

kelib chiqishi Sh.Rahmatullayevning etimologik lug'atida quyidagicha izohlangan: "Bargak. Bu ot "yaproq "ma'nosini anglatadigan tojikcha barg otiga kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalaydigan -ak qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan bo'lib, "danaksiz quritilgan o'rik qoqisi" ma'nosini anglatadi; "ayollarning oltin, kumush tangalardan tuzilgan ziynat buyumi", "barg yozgan tol novdasidan sidirib olingan po'stloqdan yasalgan sochpopuk" ma'nolarini anglatish uchun ham ishlatiladi "[5].

"Qayerda qalpoq bozori,
Qoziqda telpak bozori,
Qatlama chalpak bozori,
Tupak ham bargak bozori,
Qalpoq bozori qaysidi(r)" [2].

Toj [a. – toj, gulchambar; jig'a; gultoj] Shohlarning hukmronlik ramzi bo'lgan, qimmatbaho toshlar qadalgan ziynatli bosh kiyimi [10]. Ushbu bosh kiyimi qadimgi xonlik tuzumi, xonlik ramzi sifatida qayd etilgan. Toj tarixiy jarayonning bir qismi sifatida qo'llaniladi.

"Podsholar boshiga kiyar tojini,
Eldan olar zakotiman bojini,
Ne sababdan kelding o'rdaxonama,
Ota aytgin, kelganingning vajini" [2].

Dastor so'zi (f. – salla, sochiq) –esk. ayn. salla. Salla boshga o'raladigan erkaklar bosh kiyimi [7]. Hozirgi kunda bu bosh kiyim shaklan o'zgarmagan, ammo qo'llanilish doirasi chegaralangan.

"Boshima zarlidan dastor o'rayman,
Tush ko'rganda yaxshilikka yo'rayman,
Hayron qoldim elatingning rasmiga,
Ena sendan shu bir gapni so'rayman" [2].

Paranji ham ayollarning an'anaviy uski kiyimi snaladi, u to'n va ichidan qora ot yolidan ishlangan chachvondan iborat. XX asrning 30-yillarigacha shaharlik o'zbek ayollari paranji yopinganlar. Paranji soxta yengil, to'nsimon, uzun yopinchiqdan iborat bo'lib, otning dum qilidan to'qilgan to'r parda - chachvon betga tutilib, ustiga paranji yopilgan. Chachvon yuzni bекitib, belgacha yetgan. Odatda paranji uydан ko'chaga chiqqanda yopinilgan. Qishloq joylarda paranji kam ishlatilgan, uni bayramlarda va uzoq safarga chiqilgandagina yopinganlar [13].

Paranji -.. ko'pchilik musulmon ayollar begona erkaklarga ochiq ko'rinmaslik uchun boshga yopinib yuradigan, bichimi keng va uzun to'n shaklidagi, soxta yengli yoping'ich (yuz chachvon bilan berkitiladi) [9]. Paranji davr nuqtayi nazaridan ancha faol atama sifatida qo'llaniladi. Paranji sotiladigan alohida bozor rastasi borligi ham qadimda ayollar bu kiyimni doimiy yopinib yurishidan dalolat beradi.

"Bo'z bilan alak bozori,
Attorda elak bozori,
Rang-bo'yov, lok bozori,
Paranji, jelak bozori,
Qalpoq bozori qaysidi(r)" [2].

Uzun va tor soxta yengli yoping'ich - *ja'dani* Xorazm ayollari kiygan [13].

Po'ta. Tivit salla, ro'mol; dakana [91]. Badiiy matnlarda bu atama bosh kiyim ma'nosini ifodalab kelgan. "Xasanxon o'g'lini tanimadi. Nima uchun? Ravshanxon takpo'shi to'ni bilan po'ta boshida maktabda o'qir edi. Aslo o'g'lini bu sha'n-u shavkatda ko'rgani yo'q edi. Xasanxon darvozabonga aytdi: - E jo'ra. Mana bu bola qanday manglayi xudo suygan odamning bolasi ekan?" [2]. "Alpomish" dostonida ham po'ta so'zi uchraydi. Ammo unda bu termin shunday keltirilgan: "Belingga boylabsan zarrin po'tangdi, Xudoyim kechirgay qilgan xatongni, Xafa qilib ketma menday otangdi, Xabar bergin, qo'zim, qayda borasan?" Po'ta – belga aylantirib bog'lanadigan qimmatbaho, uzun belbog' [4]. Bu misolda so'zning belga bog'lanadigan uzun belbog' ma'nosi

anglanshilib turibdi. Ya'ni, belga bog'lanadigan kamar, belbog'. Ayrim adabiyotlarda bu atama ikki ma'noda: boshga o'raladigan kiyim va belga bog'lanadigan kamar ma'nosida kelgan.

Ro'mol [f. +a. –l.m. yuzga tutiladigan mato: sochiq, ro'mol (cha)] ayollar boshiga o'raydigan, odatda, to'rtburchak shakldagi mato. [9] Jun, ipak, ip, sun'iy tolalardan to'qib, matolardan tikib tayyorlanadi. O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqida ham milliy bosh kiyim hisoblanadi. Tarixiy asarlarda ham bu atama ayollarga xos nazokat belgisi, milliylik ramzi bo'lib kelgan. Ro'mol atamasi yana boshqacha ham atalib, etimologiyasi bir qancha tahlil qilingan. Jumladan, Shoiri Usmonova o'zining "Oltay tillarida bosh kiyim nomlari" deb atalgan tadqiqot ishida shunday degan: "JAG'LIK – ro'mol, dastro'mol. Navoiy asarlarida "jayliy", "ro'mol", "dastro'mol" ma'nosida uchraydi... Demak, turkiy tillardagi jaylik so'zining arxitetini "jay yog" bo'lib, u dastlab "yog'li qo'llarni artishga mo'ljallangan qo'l sochig'i, dastro'mol"ni anglatgan. Uning ro'mol ma'nosi til taraqqiyotining keyingi bosqichlaridagi ma'no kengayishi natijasida yuzaga kelgan" [6].

Elak -yupqa paxta qo'yilib tikilgan kuylak ustidan kiyiladigan xalat

Cho'girma (to'galak, sherozi va silkma)- Jundan tayyorlanadigan bosh kiyimlar cho'girma shunday bosh kiyimki, uni har bir inson aziz sanaydi, chunki cho'girma boshni yozda salqin, qishda issiq saqlaydi, Xorazm changli hudud bo'lganligi uchun har xil ko'z kasalliklaridan (shamollashdan) saqlaydi. Safarga chiqsangiz ot egarining ustiga qo'ysangiz yostiq vazifasini bajaradi, uyqudan uyg'onib uni bir-ikki silkib asl holiga kelgan cho'girmaning yana kiyib ketaverasiz, deb cho'girmaga ta'rif berishadi. Ilgari cho'girmasiga qarab odamning mansabini bilib olish mumkin bo'lgan. Aholining ko'pchilik qismi asosan qora, qo'ng'ir, sheroziy rangli cho'girma kiygan.

Lachak deb ataladigan marosim bosh kiyimi va o'ziga xos zargarlik buyumlari milliy libosning elementlarini tashkil qiladi. [13].

Lachak-Xotinlar (ko'pincha keksa ayollar) boshga o'raydigan oq doka yoki surp; dakana.

B.Dafoev adabiyotlar (Shoabdurahmonov, Baskakov, Malov, Budagov)da bu so'zning manbai turkiy til ekanligi ko'rsatilgani holda, uning etimoni borasida ma'lumotlar yo'qligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, bu so'z yasama (lach+ak) bo'lib, lach eroniy til materiali va -ak turkiy ot yasovchi qo'shimcha lachak formasini hosil qilgan. Eroniy tillardagi lach so'z-morfemasi inson tanasi a'zosi lunj va lagom/ligomning arabiy lashgan shakli lijom so'zlari bilan bir umumiy asosga egadir. Demak, "lachak so'zi lach+ak morfologik tarkibiga ega bo'lib, "lunjni bog'lovchi" demakdir [1].

Turkiy tillarning qadimgi davrida lachak so'zining muqobil varianti – eja'k so'zi bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida lachakka o'xshash kiyim nomi eja'k so'zining izohi (eja'k – xotinlar bosh yopinchiqlariga bog'laydigan ip, bog'ich)[12]

Keksa ayollar boshidan ro'mol tushib ketmasin uchun uning ustidan buklab-buklab o'raladigan ro'mol lokki deyiladi. Hozirgi kunda Buxoro, Samarqand va Toshkentda lokki o'rninga peshonabog' qo'llanadi [3].

Shu o'rinda qayd etish lozimki, M.Asomiddinova o'z lug'atida lachak va lokki so'zlarini deyarli bir xil izohlagan bo'lishiga qaramay, ularning bir tushuncha ifoda etishiga e'tibor qaratmaydi [1].

Kurta - ipak matodan bichilib, astarli, paxtasi yupqa solib qavilgan, yoqasi gorizontal o'yilgan ko'ylak [13].

Kurte - oldi yopiq, uzun, tunikasimon bichimda, yonlari trapetsiyasimon shaklda bo'ladi. Kurtega ba'zan

hishtak solinmaydi. Ba'zan esa rombsimon hishtak qo'yiladi. Kurta etagining yon tomonlariga qirqim beriladi. Etagi va yon qirqimlariga zanjir chokda rangli kashta tikib bezaladi. Yengil ustki kiyimlar bichimi va ko'rinishi jihatidan har xil bo'lgan [13]

Chukay usti qayta ishlangan mol terisidan tikilgan, sarik yoki jigar rang poyafzal. Chukay paypoq bilan kiyilgan. Chukay oyoq kiyimi to'g'risida Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi darsligida quyidagicha ta'rif keltirilgan: "*Chokoi* - ushbu poyabzal uchi tepaga qayrilgan tumshuqli bo'lib, buzoq terisidan tikiladi" [13].

Qizlar do'ppilari - *taxya*, *borik* hisoblanadi, uchida keng tarqalgan asosiy bezak taqinchog'i - *kupbasi* (qubba)

bo'ladi. Taxyaning qubba shaklida yuqoriga chiqib turgan kichkina kumush naychasi bo'lib, kumush shokildasi osilib turadi. Taxya kumush tangachalar bilan zich va chiroyli qilib bezatiladi [13].

Xulosa va takliflar. Xiva xonligi liboslarining tarixiy nomlanishini tahlil qilar ekanmiz, har bir kiyim-bosh xalqning hayotini, urf-odatları va qadriyatlarini yoritib berishga qaratilganligining guvohi bo'lamiz. Har bir libos o'ziga xos ma'no tashishga va o'sha davr hayotini batafsil ochib berishga xizmat qilmoqda. Tahlillarimiz davomida Xiva xonligi davrida uchraydigan kiyim nomlari faqat tarixiy libos sifatida emas, balki milliy o'zligimizni anglash, xalqimizning qadimiy urf-odatları, turmush tarzi va uning madaniy hayotini ifodalashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Asomiddinova M. Kiyim-kechak nomlari. – Toshkent: FAN, 1981.
2. Bulbul taronalari. V tomlik, 2- tom. – Toshkent, 1972:
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'oti-t-turk. I jild. – T.: Mumtoz so'z, 2016.
4. Mirzayev To'ra., Jabbor Eshonqul, Selami Fidokor. "Alpomish" dostonining izohli lug'ati. Toshkent: Elmus-Press-media, 2007. - 87 b.
5. Raxmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent, 2009.
6. Usmonova Sh. Oltoy tillarida bosh kiyim nomlari. – "Central Asian Studies" jurnali, 2008.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. V tomlik, 1- tom. – Toshkent, 2006.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. V tomlik, 2- tom. – Toshkent, 2006.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. V tomlik, 3- tom. – Toshkent, 2007.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. V tomlik, 4- tom. – Toshkent, 2007.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. V tomlik, 5- tom. – Toshkent, 2007.
12. Bafoev B. Ko'hna so'zlar tarixi. –Toshkent: FAN, 1991.
13. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi / darslik: -T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2015-yil. - 336 bet.

UDK:908

Gavxar MO‘MINOVA,

Qarshi davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori

Jasur ESHTEMIROV,

Qarshi davlat universiteti dotsenti, PhD

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi Qarshi hududiy filiali direktori

E-mail: g_muminova@mail.ru

ChDPI professori N.Nazarov taqrizi asosida

O‘ZBEKISTONDA TARIXIY-MADANIY MEROS OB‘EKTLARINI QAYTA TIKLASH MUAMMOLARI (QARSHI SHAHAR MISOLIDA)

Annotatsiya

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonning tarixiy shaharlarida tarixiy-me‘moriy obidalarni ta‘mirlash, qayta tiklash sohasida muhim islohotlar yo‘lga qo‘yildi. Mazkur maqolada O‘zbekistonda tarixiy-madaniy meros ob‘yektlarini qayta tiklash muammolari Qarshi shahar misolida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: YUNESKO, O‘zbekiston Respublikasi, Ichan qal‘a, “Xonaqo” jome masjidi, Qo‘rg‘oncha masjidi.

PROBLEMS OF RESTORATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE SITES IN UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF THE KARSHI CITY)

Annotation

In the early years of Independence, significant reforms were established in the field of repair and restoration of historical and architectural monuments in historical cities of Uzbekistan. This article was studied on the example of the city against the problems of restoration of historical and cultural heritage objects in Uzbekistan.

Key words: UNESCO, Republic of Uzbekistan, Ichan Qala, jome mosque “Khonako”, Korgancha mosque.

ПРОБЛЕМЫ РЕСТАВРАЦИИ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА КАРШИ)

Аннотация

В первые годы независимости в исторических городах Узбекистана были проведены важные реформы в области ремонта, реставрации историко-архитектурных памятников. В данной статье рассмотрены проблемы восстановления объектов историко-культурного наследия в Узбекистане на примере города Карши.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, Республика Узбекистан, Ичан Кала, джомская мечеть “Хонако”, Курганская мечеть.

Kirish. Mustaqillikning yillarida O‘zbekistonning tarixiy shaharlarida buyuk davlat va jamoat arboblari, ulug‘ allomalar, qadimiy shaharlar yubileyi bilan hamohang ravishda tarixiy-me‘moriy obidalarni ta‘mirlash, qayta tiklash sohasida ham ulkan ishlar amalga oshirildi.

2001 yili tarixiy va madaniy yodgorliklar O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros ob‘yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi qonuni bilan huquqiy muhofazaga olingan. Qolaversa, bir qator huquqiy hujjatlar ham qabul qilinmoqdaki, ular obidalarning tiklanishiga, qayta chiroy ochishiga sabab bo‘ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston tarixiy-madaniy meros bo‘yicha xalqaro qonunlar, konvensiyalarni o‘rganish va qabul qilishga alohida e‘tibor qaratdi. Hozirgi kunda O‘zbekiston bo‘yicha to‘rtta madaniy-tarixiy ob‘yekt – Xiva shahridagi Ichan qal‘a 1991 yilda, Buxoro shahrining tarixiy markazi 1993 yilda, Shahrisabz shahridagi Amir Temur va temuriylar davri me‘moriy yodgorliklari 2000 yilda, Samarqand shahrining tarixiy yodgorliklari 2001 yilda YUNESKOning “Butunjahon tarixiy-madaniy merosi” ro‘yxatiga kiritildi.

O‘zbekistondagi yana bir qadimiy shaharlardan biri Qarshi shahri bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 29 sentyabrdagi “Qarshi shahrining 2700 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko‘rish to‘g‘risida”gi

qarori O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 26 iyundagi “Qarshi shahrining 2700 nishonlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroridan keyin shaharda keng ko‘lamda obodonchilik ishlari olib borildi. Qarshi shahri yubileyi munosabati bilan shahar me‘moriy qiyofasi tubdan o‘zgardi. 2006 yil 27 oktyabrda Qarshi shahrining yubiley tantanalari bo‘lib o‘tdi [1]. Bu tadbirlar YUNESKO tomonidan qo‘llab-quvvatlandi.

Shahar me‘moriy qiyofasini o‘zgartirishga doir tayyorlangan loyihalarda tarixiy obidalar bilan yangi binolarning me‘moriy uyg‘unligini ta‘minlashga alohida e‘tibor berildi. Shaharda madaniy meros ob‘yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ilmiy ishlab chiqarish Bosh boshqarmasi, viloyat, shahar inspeksiyasi, Qarshi obidalarni ilmiy ta‘mirlash va ishlab chiqarish MCHJ korxonalarini obidalar peshtoqlarida bitilgan badiiy bezak va yozuvlarni qayta tiklash bo‘yicha qator ishlarni bajardi. Shaharning Qo‘rg‘oncha mahallasi hududida joylashgan masjid (“Xonaqo” jome masjidi deb ataladi) Buxoro amiri Abdulahadxon tomonidan XIX asr oxirida bunyod etilgan. Bino qurilganiga yuz yildan oshgan bo‘lsa-da, haligacha o‘z holicha saqlanib qolgan. Obida cho‘pkarilik uslubida bunyod etilgan, tashqi ayvon, nomoz o‘qiladigan joy, xonaning shift yog‘ochlariga islimiy uslubda tasvir bezaklari ishlangan. Me‘mor usta masjiddning tag himoya qismiga alohida e‘tibor

bergan. Baland ravobda qurilgan yog'och to'sinlar binoga zax o'tkazmaydi. Sohobqiron Amir Temurning 660 yilligi munosabati bilan Qo'rg'oncha masjidi qayta ta'mirlanadi [2].

Shuningdek, Shaharda yubiley munosabati bilan Odina, Ko'kgumbaz, Xo'ja Abdulaziz, Qilichboy, Bekmir, Sharafboy masjid va madrasalari, qadimgi sardobalar qayta tiklandi, ko'hna ko'priklar ta'mirlandi. Yozma manbalarga ko'ra birgina mustahkam qal'a devori bilan o'ralgan Qarshi shahri va uning atrofiga 100 dan ortiq masjid, 49 ta madrasa, har bir madaniy meros ob'jektida sardoba, karvonsaroylar, hammomlar, ko'priklar mavjud bo'lib, ularning soni 2000 dan oshdi [3].

Qarshi shahridagi Ko'k gumbaz Juma masjidi (XVI asr) o'z mahobati bilan ajralib turadi [4]. Sovet davrida Ko'k gumbaz masjidi kichik sahnli torgina namozgohga aylanib qolgan edi. Ko'k gumbaz masjidi bir necha marotaba ta'mirlandi. Ko'k gumbaz jome masjidi ta'miri uchun davlat tomonidan 2 mlrd. 900 mln. so'm ajratildi. 1996 yili Ko'k gumbazda ta'mirlash ishlari olib borilib, bu yerda darvozaxona va qo'shimcha binolar qurildi.

E'tiborli jihati shundaki, masjidning qadimiy qismi uning asl ko'rinishi qadimda qanday bo'lgan bo'lsa, imkon qadar shundayligicha ta'mirlandi, qo'shimcha binolar qurishda esa milliylik bilan uyg'unlashgan zamonaviy uslub qo'llandi [5]. Shahar yubileyiga tayyorgarlik munosabati bilan yodgorlik to'la tiklandi, hovli tevaragida 36 o'ymakori ustunli ayvon va ark mehrobli peshtoq qad ko'tardi. Masjid maydoni to'liq ochilib, obodonlashtirildi, milliy uslubdagi juda katta ayvon qurildi, namoz amallarini bajarish uchun zarur bo'lgan barcha sharoit yaratildi [6].

Qarshi shahrida Odina masjidida ham jiddiy ta'mir ishlari olib borildi. Sovet hokimiyati yillarida bu me'moriy obidadan turli maqsadlarda foydalanildi. 1938 yildan masjid atrofi qalin 6 metr 20 sm. devorlar bilan o'ralib, qamoqxonaga aylantirildi. Qarshi shahri qadimgi eski shahar mavzesida joylashgan bu binoni aholi "Toshturma" deb atab, unda O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar ministrligiga qarashli UYA-64/Iz-5 izolyatori joylashtirildi [7].

Tahlil va natijalar. Qarshi shahar prokuraturasi tergovchisi, adliya katta maslahatchisi S.Kattaboyev o'zining kuchli qiziqishi tufayli Odina masjidi tarixini o'rganishga harakat qildi. U o'z izlanishlari davomida davlat arxivi hujjatlaridan ushbu me'moriy obidaning sovet davri tarixi haqida qimmatli ma'lumotlarni to'playdi. Odina masjidining qamoqxonaga aylantirilishi hujjatlarini o'rgandi. Bino hujjatida muqovasiga "O'zR Buxoro viloyat NKVDsining turmalar bo'limi" deb qayd etilgan. Bino pasporti O'zR NKVDning turmalar bo'limi boshlig'i davlat xavfsizligi kichik leytenanti Kirilov va NKVDning rejim va qo'riqlash bo'yicha operativ bo'limi katta inspektori davlat xavfsizligi kichik leytenanti Viner tomonidan tuzildi.

Pasportda turma rahbariyatining 10 kishidan iborat ro'yxati ilova qilinib, ular orasida birorta mahalliy millat vakili yo'q edi. Hujjatlariga qaraganda, ushbu turma 1939 yilda ham faoliyat ko'rsatgan. Chunki hisobotlarda 1939 va 1940 yillarga oid ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, ushbu joydan 1939-1940 yillarda 3 nafar mahbus qochganligi, ulardan 2 nafari xo'jalik ishlarida foydalanilayotganda, 1 tasi esa soqchi kuzatuv ostidan qochib ketgan. Bu turma 600 kishiga mo'ljallangan bo'lib, temir yo'ldan 7 km, Qarshi shahar NKVDsidan 1 km. uzoqlikda joylashgan [8].

Masjidning asriy eshiklari qo'porilib, temirdan eshik qo'yilgan. Ammo yon tomonida kichik bir eshik saqlanib, uning ikki tomoniga g'isht terilib, yopib tashlangan. Ta'mir jarayonida ustalar tomonidan eshik ochib o'rganilganda uning qalinligi 10 sm bo'lib, ikki tabaqali, tut daraxtidan yasalganligi ma'lum bo'ldi. 2013 yilda Odina masjidining tomi va gumbazi qayta ta'mirlanib, 148,0 mln. so'm hajmida

ta'mirlash-tiklash ishlari bajarildi. 2014 yilda tashqi va ichki tarzlari (fasad) ta'mirlab tiklandi [9].

2013 yilda shahardagi Bekmir madrasasining tomi va hovlisi ta'mirlandi. Shu yili Qarshi shahridagi "Qal'a darvozasi" qoldiqlarini konservatsiyalash ishlari bajarildi. Shuningdek, shahardagi o'rta asr hammomini ta'mirlash-tiklash loyiha – smeta hujjatlari tayyorlanib, ta'mirlash ishlari olib borildi [10].

Qarshi shahridagi Sharofboy madrasasi ham mustaqillik yillarida qaytadan ta'mirlandi. Uzoq o'tmishning madaniy yodgorligi bo'lgan bu madrasa hozirgacha qoniqarli holatda saqlangan. O'tgan yillar va ko'pdan ko'p ta'mirlashlar tufayli obidaning biroz tarxi o'zgartirilgan, jumladan, dastlabki qurilgan shinaklarning o'rni berkitilib, devorning yangi joylaridan o'yilgan. Madrasaning tashqi ko'rinishi va tarxdagi bu o'zgarishlarga qaramasdan, uning asosiy me'moriy uslubi buzilmagan. Shuningdek, gumbazlari yaxshi saqlangan.

Sharofboy madrasasi binosiga sovetlar hokimiyati davrida dastlab madaniyat uyi, so'ng klub, hatto teri-tanosil kasalliklari dispanseri joylashtirildi. Madrasa mustaqillik yillarida Chaqar mahallasining homiyligida bo'lib, jiddiy ta'mirlash ishlari olib borildi [11].

2006 yilda Abdulazizxon madrasasi Qarshi shahrining 2700 yilligi munosabati bilan ta'mirlandi. Bu tarixiy maskan ham yemirilish holiga tushib qolgan edi. Bu obida rejaga asosan ta'mirlanib, davlatimiz tomonidan yetarli mablag' ajratildi.

Muhokama. Qilichboy madrasasi Qarshi shahri va uning atrofidagi 1920 yillargacha mavjud bo'lgan 49 ta madrasaning eng mo'jazi, eng kenjasi hisoblanadi. Bu obida 1925 yilda Sovetlar davrida GUPVning maxfiy idorasiga aylantirildi [12]. 1954 yilda bino shahar maishiy xizmat xo'jaligi ixtiyorida bo'lib, hovlisi odamlarga uy-joy uchun bo'lib berildi. Mustaqillikkacha bu obidaning darvozasi gacha olib ketilgan, yarim vayrona holiga kelib qoladi. Qilichboy madrasasi 1996 yilda to'liq ta'mirlandi.

2001 yilning 30 iyunidan e'tiboran viloyat hokimining qarori va farmoyishi bilan madrasa binosi Xalqaro "Oltin meros" xayriya jamg'armasi Qashqadaryo viloyat bo'limiga ofis sifatida foydalanish uchun berildi. Bu joyda jamg'armaning merosga daxldor muzey, milliy cholg'ular ta'mirlash ustaxonasi, ijodkorlarning "Hayrat" to'garagi, 5000 ga yaqin kitob fondiga ega ma'rifatxonasi va jamg'armaga tegishli kabinetlar faoliyati yo'lga qo'yildi [13].

Markaziy Registonning Xiyobon darvozasiga boriladigan ko'chaning boshlanishida joylashgan Bekmurodboy (Bekmir qozoq ham deb yuritiladi) madrasasi mustaqillikkacha "Radio uyi", "Ko'zi ojizlar" kutubxonasi sifatida faoliyat yuritdi. Mazkur madrasa binosi ham mustaqillikdan so'ng 2 marotaba to'liq ta'mirlanib, atrofi obodonlashtirildi [14].

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov 2015 yili 30 iyunda Qarshi shahrida bo'lib, Qashqadaryo daryosidagi ko'priklar ustida to'xtadi va ko'priklar atrofini obodonlashtirish, aholi dam oladigan xushmanzara joyga aylantirishni taklif etdi. Bu ko'priklar Amir Temur nomi berilib, zamonaviy talablar asosida qaytadan ta'mirlandi. Tosh ko'priklar muhandislik jihatidan bizning kunlarga saqlanib qolgan fuqaro inshootlaridan biri hisoblanadi.

Qashqadaryo daryosida uchta to'g'on barpo etildi. Birinchi va ikkinchi to'g'on suvni filtrlash vazifasini bajarsa, uchinchi to'g'on xiyobon yonida suv sathining bir me'yorda bo'lishini ta'minlaydi. Qirg'oq bo'yidagi eski binolar o'rniga go'zal xiyobon bunyod etildi.

Daryo sohili bo'yab kemalar to'xtaydigan to'rtta joy qurilib, yoritish ustunlari o'rnatildi. 51 ta katamaran, 2 ta turistlik kater va 4 ta attraksion qo'yildi. Daryo qirg'og'i

bo'ylab 14 kottej, 4 kafe-bar, bolalar maydonchalari, 4 ta sun'iy qoplamali sport maydonchasi bunyod etildi. 4 kilometr ichimlik suvi, 4,2 kilometr kanalizatsiya, 29,3 kilometr elektr tarmog'i tortildi. 144,8 ming kvadrat metr maydonni sug'orishga mo'ljallangan uskunalar o'rnatilib, xiyobon ko'kalamzorlashtirildi [5].

Xulosa. Xullas, mustaqillik yillarida Qarshi shahrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada amalga oshirilgan islohotlar o'zining ijobiy samarasini ko'rsatdi. Shaharda turli

yo'nalishdagi sanoat korxonalarini tashkil etilib, ularning ko'pchiligiga xorijiy investitsiyalar jalb etildi. Shahar aholisini zamonaviy turar-joylar bilan ta'minlash, kommunal xizmatni yaxshilash tadbirlari o'zliksiz olib borildi.

Natijada shahar aholisini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash ko'rsatkichlarining ortishiga erishildi. Shaharda katta bunyodkorlik ishlari olib borilishi natijasida uning me'moriy qiyofasi tubdan yangilandi. Tarixiy yodgorliklar qayta ta'mirlandi.

ADABIYOTLAR

1. Пўлатов С. Қўрғонча масжиди // Қашқадарё, 2005 йил 20 май.
2. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятидаги Маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва уларни таъмирлаш борасидаги фаолияти тўғрисида маълумотнома папкаси.
3. Қарши. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.67 – 78.
4. Ҳакимов К. Қаршининг кўш гавҳари // Қашқадарё, 2006 йил 27 октябрь.
5. Райҳонов И. Қўкғумбаз масжиди тарихи. – Т., 2007. – Б.13 – 16.
6. Каттабоев С. Одина масжиди қисмати // Қашқадарё, 2005 йил 16 сентябрь.
7. Катабоев С. Одина масжиди қисмати // Қашқадарё 2005 йил 16 сентябрь.
8. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятидаги Маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва уларни таъмирлаш борасидаги фаолияти тўғрисида маълумотнома папкаси.
9. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятидаги Маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва уларни таъмирлаш борасидаги фаолияти тўғрисида маълумотнома папкаси.
10. Насриддинов Қ. Шарофбой мадрасаси // Қашқадарё 2005 йил ноябрь.
11. Қашқадарё вилояти давлат архиви, 129-фонд. 1-руйхат, 22-иш, 2-варақ.
12. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятидаги Маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва уларни таъмирлаш борасидаги фаолияти тўғрисида маълумотнома папкаси.
13. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятидаги Маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиши ва уларни таъмирлаш борасидаги фаолияти тўғрисида маълумотнома папкаси.
14. Vatandosh. uz/news/2016/16/32207/ Тарихий кўприкнинг замонавий кифоаси.

UDK:391

Raxmon MUHAMMADIYEV,
Perfect University kafedra mudiri, PhD
E-mail: raxmonmammadiev@gmail.com

O‘zMU professori, t.f.d. Z.R.Ishanxodjayeva taqrizi asosida

XIVA XONLIGINING ROSSIYA IMPERIYASIGA KATTA MIQDORDA KONTRIBUTSIYA TO‘LASH SABABLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xiva xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va vassal hududga aylantirilishi hamda harbiy harakatlar uchun Xiva xonligi zimmasiga yuklagan katta miqdordagi tovon pulining to‘lashni belgilash sabablari tahlil qilingan. Jumladan ushbu tavon pulini belgilanishi bilan bog‘liq voqealarning rus harbiy tarixchilari, o‘lkaga kelgan xorijlik sayyohlar va qolaversa mahalliy tarixchilar tomonidan ushbu jarayonga nisbatan munosabatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, kontributsiya pulini Xiva xoni va Turkiston general-gubernatori fon Kaufman tomonidan to‘lash muddati va miqdorlari to‘g‘risida o‘zaro kelishuvlari haqida ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, kontributsiya, Gandimiyon, Kaufman, general-gubernator, turkmanlar, Amudaryo, Rossiya imperiyasi.

ПРИЧИНЫ ОГРОМНОГО ПЛАТЫ КОНТРИБУЦИИ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В РОССИЙСКУЮ ИМПЕРИЮ

Аннотация

В данной статье проанализированы причины захвата Российской империей Хивинского ханства и превращения его в вассальную территорию, а также установления выплаты крупной суммы компенсации, возложенной на Хивинское ханство за военные действия. В частности, рассматривалось отношение к этому процессу со стороны русских военных историков, иностранных туристов, прибывших в страну, а так же местных историков событий, связанных с назначением суммы этой компенсации. Также предоставляется информация о взаимных договоренностях Хивинского хана и генерала-губернатора Туркестана фон Кауфмана о сроках и размерах оплаты контрибуции.

Ключевые слова: Хивинское ханство, контрибуция, Гандимиян, Кауфман, генерал-губернатор, туркмены, Амударья, Российская империя.

REASONS FOR THE HUGE CONTRIBUTION OF THE KHANATE OF KHIVA TO THE RUSSIAN EMPIRE

Annotation

This article analyses the reasons behind the Russian Empire’s capture of the Khanate of Khiva and its transformation into a vassal territory. It also examines the imposition of a large compensation payment on the Khanate of Khiva for military actions. The text discusses the attitude towards the compensation process among Russian military historians, foreign tourists, and local historians. No changes were necessary to meet the desired characteristics. It also provides information on the mutual agreements between Khiva khan and the governor-general of Turkestan, von Kaufmann, regarding the terms and size of the payment. The language used is clear, objective, and formal, with a focus on precise word choice and grammatical correctness. The text follows conventional academic structure and formatting, including consistent citation and footnote style.

Key words: Khiva Khanate, Contribution, Gandimiyon, Kaufman, Governor-General, Turkmens, Amu Darya, Russian Empire.

Kirish. Nega Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo xonliklarini birin-ketin bosib olgach, jumladan, dastlab Buxoro amirligi bilan bo‘lgan urushlardan so‘ng, unga 500 ming oltin tanga hisobida kontributsiya majburiyatini yukladiyu, ammo 1873-yil yoz oyida Xiva xonligini bosib olgach, Xiva xonligiga 2 million 200 ming oltin tanga miqdorida kontributsiya to‘lashni shart qilib qo‘ydi. Bunga qanday asoslar bor edi va qolaversa o‘sha paytda Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan har tomonlama Buxoro amirligidan ancha orqada, ya‘ni aniqrog‘i iqtisodiy jihatdan qoloq davlat bo‘lsada, katta miqdorda tavon puli to‘lashga majbur qilindi? Buning qanaqa bir iqtisodiy, siyosiy yoki bir tarixiy sabablari borligi ko‘pchilikni qiziqtirishi tabiiy. Yaqinda internet sahifalarida 2005-yilning 25 fevralida “Vecherniy Orenburg” gazetasining 8-sonida Rossiyalik tadqiqotchi Nataliya Romanenko tomonidan nashr qilingan “Orenburglik qariya” (asl nomi “Оренбургская старина”) nomli maqolasini ko‘rib qoldim. Ushbu maqolada 1839 yilda Xiva xonligiga ekspeditsiya tashkil etgan Orenburg general-gubernatori va uning hamrohlari taqdiri bayon qilingan. Taqdiri ayanchli

tugagan ekspeditsiya haqida yozilgan bu maqola 2005-yil 9 fevralda Vasiliy Alekseyevich Perovskiy tavalludiga 210 yil to‘lishi munosabati bilan e‘lon qilingan [1].

Perovskiyning 1839-yil Xivaga ekspeditsiyasining tarixi ham juda ajoyib, bunda Orenburg harbiy gubernatori bilan birgalikda, uni qahraton qishda yurishda qo‘llab-quvvatlagan, o‘sha paytlarda general-mayor rutbali Stanislav Siolkovskiy (ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lgan rus kosmonavtika nazariyasining asoschilaridan biri Konstantin Eduardovich Siolkovskiyning ota tomonidan bobosining ukasi hisoblanadi) hamrohlik qilgan. U nafaqat Perovskiy ekspeditsiyasida ishtirok etgan, balki bevosita harbiy guruhlardan biriga boshchilik qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xiva ekspeditsiyasi uchun Perovskiy ekspeditsiyasiga davlat xazinasidan Rossiya imperatori Nikolay I farmoyishi bilan 1 million 698 ming rubl va 10.000 chervon (Rossiyada XVI-XVIII asrlarda foydalanilgan yirik oltin tanga chervonets deyilgan – R.M) mablag‘ ajratilgan. Ammo, shu davrda Rossiya imperiyasi Mudofaa vaziri bo‘lgan graf Chernishov Xiva uyushtiriladigan

Perovskiy ekspeditsiyasiga qarshi bo'lgan. Sababi, Chernishov Orenburg general-gubernatorligi bilan xonlik chegara hududidagi vaziyatdan juda yaxshi xabardor bo'lib, davlat xazinasi bекorga sarflanishiga qarshi edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tarixiylik, qiyosiy va muammoviy – xronologik tahlil usullaridan foydalanilgan. Rossiya imperiyasi tomonidan Xiva xonligining bosib olinishi va unga katta miqdorda kontributsiya to'latilishi sabablari rus va mahalliy tarixchilar ma'lumotlari asosida qiyosiy tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. 1873-yil iyun oyida Xiva xonligi va rus qo'shini o'rtasidagi asosiy janglar tugab, xon boshchiligidagi amaldorlar o'zlarini Rossiya imperatorining vassali deb tan olgandan deyarli ikki oy o'tib, 1873-yil 12 avgust tush paytida Kaufman Xiva xoni bilan "Gandimiyon" chorbog'ida 18 banddan iborat tinchlik shartnomasi tuzadi. Shartnomaning 18-bandiga ko'ra:

"Xonlik harbiy xarajatlar uchun jarima sifatida 2200000 rubl tavon puli to'lashi belgilandi. Tavon puli 20 yil davomida, ya'ni 1893-yilgacha to'liq to'lanishi lozim edi. Urush davrida o'zining itoatkorona xatti-harakati va bir necha marta harbiy yurishga moddiy yordam ko'rsatgani uchun, Xiva xonligining Buxoro amirligi bilan chegaradosh Amudaryoning o'ng qirg'oq yerlari Kugertlidan - Mishiqilgacha Buxoro amiriga mukofot sifatida berilgan [2].

Xiva xonligiga yurish davomida ruslarning umumiy harbiy yo'qotishi 4 nafar ofitser va 29 oddiy askar, yaradorlar 19 nafar ofitser va 112 nafar oddiy askarni tashkil qilgan. 1873yil 14 avgust kuni imperator chopari Fan der-Flit Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishda qatnashganlar uchun mukofotlarni olib kelgan. Imperator Kaufmanni 2-darajali avliyo Georgiy yulduzi, qolgan barcha ofitser va yuqori rutbali zobitlarni esa, "Xiva yurishi uchun" medali bilan mukofotlagan edi. Shuningdek, yuqori rutbali zobitlarga yillik maosh, qolgan barcha harbiylarga 6 rubldan mukofot puli berilishi haqida maxsus farmon yuborilgan va barcha urush qatnashchilariga imperator nomidan minnatdorchilik bildirilgan [2].

Sayid Homid To'ra Komyob o'zining "Tavorix ul-Xavonin" asarida quyidagicha ma'lumot beradi: "Urusiya podshohisining siyog'i uchun deb, Rusiyadan Xorazmga kelgan askar musofiri uchun ikki miliyon ikki yuz ming tillo bermakchi bo'lib yigirma yilda tamom etmak sharti bilan har yilda yuz ming tillo olmoqchi bo'lib xatlashdi" [3]. Jayhunning o'ng qirg'oq tomoni obod va ma'mur emasdi shuningdek, daryoning o'ng sohilida xon siyosatiga qarshi bo'lgan qozoq va qoraqalpoq jamoalari ham ko'p edi. Shu sabablardan ham va yana do'stlik, sadoqat ramzi sifatida xon Jayhunning o'ng qirg'og'ini Kaufmanga berdi deb, qayd etadi [3].

Muhammad Yusuf Bayoniy o'zining "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida Xiva xonligida yashovshi turkman qabilalari Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman tomonidan belgilangan tavon pulini yig'ib berish jarayoni haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Bas turkmanlar ta'minotni jam qildilar. Ba'zi qabilaning chog'aroqlariga yigirma tillodin, ba'zi qabilaning chog'aroqlariga o'n besh tillodin tushub, bir laku yetmish ming tillo hisob bo'ldi. Bechoralar ahli ayollarining shoyi, ya'ni uzuku bilakuzuk va g'olivu faloslarin beshdan biru o'ndan bir bahosig'a sotdilar. Rusiya devonlari oldilarkim, bir necha zobit bu ishga ma'mur bo'lib, turkmanlarning tuzuklari va g'olilari va otlarig'a baho qo'yub olur edilar" [4]. Bu ma'lumotdan shu narsa aniq bo'ladi, ruslar tomonidan atayin turkman qabilalari to'lay olmaydigan miqdorda tavon puli belgilangan. Tavon pulini to'lash uchun ular hattoki o'z xotin-qizlarining taqinchoqlari, ro'zg'orlaridagi gilam-kigizlarini ham arzimagan bahoga sotishga majbur bo'lganlar. Turkman qabilalarining sahrodagi

asosiy suyanchi bo'lgan tuya va otlarni ham ruslar o'zlariga istagan narxni qo'yib, tavon pulini o'rniga qabul qilishgan.

Xiva xonligi tomonidan Rossiya imperiyasiga tavon puli sifatida to'lanadigan mablag'ni o'z vaqtida yig'ib berolmaganligi va shundan keyin ikki o'rtada shartnoma tuzulib, tavon pulini yigirma yilga bo'lib to'lashga kelishilganligi haqidagi ma'lumot Muhammad Yusuf Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida quyidagicha keltirilgan: "Uch kungacha bu ishga mashg'ul bo'ldilar. Muhlat muddati tamom bo'lib, jam qilg'onlari sakson ming tillo erdi. Ondin so'ng qolg'on to'qson ming tillo uchun bir yil muhlat berdi. Ondin so'ng shartnoma yozilib, xon hazratlari muhr etib Kaufmanga taslim etdilar. Va daryoning orqa tarafidagi mamlakatlar Rusiyaga taalluq topib, daryo o'rtada mushtarak bo'ldi. Xon hazratlari o'zlariga adosi lozim bo'lg'on ta'minotni har yilda bir miqdori berib, yigirma yilda tamom etmakchi bo'ldilar" [4].

Xiva xonligidagi turkmanlarni azaliy adovatlar va itoatsizliklari uchun jazolashning eng yaxshi yo'li Kaufman rejasiga ko'ra katta miqdorda jarima to'lashga majbur qilish edi. Turkman qabilalarini butunlay yo'q qilmasdan, ularning kuchini va erksevarligini zaiflashtirish, tez orada o'zlarini tiklab olishlariga imkoniyat bermaslik, shu yo'l bilan ularni Xiva xoniga bo'ysunishga majbur qilish uchun katta miqdorda jarima solishning o'zi kifoya edi. Turkmanlarga qat'iyroq jazo qo'llashni Kaufmanning safdoshlari hatto xonning o'zi ham iltimos qilgan. Xiva xonligiga uyushtirilgan harbiy ekspeditsiyaning asl maqsadi ham xonlikdan va turkmanlardan azaliy adovatlar uchun o'ch olish bo'lib, buni rus qo'shinlari xonlik hududini tark etmasdan turib amalga oshirish lozim edi [5].

Xiva xonligi hududida yashovchi turkman qabilalariga 600000 rubl miqdorida tavon puli to'lash belgilangan. Bu miqdorning yarmini Xazovat turkmanlar to'lashi kerak bo'lgan. Turkman qabilalari 10 kun ichida, ya'ni 7 iyuldan 17 iyulgacha 100000 rubl, keyingi 5 kun ichida 200000 rubl pulni yig'ib berishlari shart edi. Ya'ni, 22-iyulgacha turkmanlar belgilangan 600000 rubl tavon pulini to'liq tulab bo'lishlari kerak edi. Turkman qabilalari oqsoqollari Kaufman huzuriga chaqirilib, bu haqda ularga xabar berishadi. Bunday qisqa muddat belgilanishining asosiy sabablaridan biri avgust oyining boshida boshqa harbiy okruglardan kelgan qo'shinning ortlariga qaytib ketishlari bilan bog'liq edi. Turkman qabilalari oqsoqollarining barchasi ham tavon puli to'lash uchun belgilangan muddatni o'z qabilasiga vaqtida yetkaza olishmadi. Chunki, 1973-yil 5 iyul sanasida Kaufman huzuriga yig'ilgan yigirmaga yaqin qabila oqsoqollari hibsga olinadi. 6 iyul sanasida qabila oqsoqollaridan besh nafari ozod qilingan, biroq 12 nafari garovda olib qolingan. Bu ham ruslar tomonidan turkman qabilalarini ilojisiz ahvolga solish uchun qo'llanilgan o'ziga xos chora bo'lgan. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, Kaufman boshchiligidagi ruslar tomonidan turkmanlarning g'azabini qo'zg'atish, ular o'rtasida tartibsizliklar keltirib chiqarish uchun hech narsa o'tkazib yuborilmagan...[5]. Ya'ni, soliqni o'z vaqtida yig'ib berolmagan yoki qabila oqsoqollarini hibsga olinganidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'targan turkman qabilalarini qurol kuchi bilan ayovsiz bostirish maqsad qilingan.

1873-yil 15-iyuldan 18-iyulgacha Ilyali atrofida yashovchi turkman qabilalari (asosan yovmutlar)ga qarshi general Golovachyov boshchiligidagi ruslar qirg'in uyushtirishadi. To'rt kunlik janglar davomida turkmanlardan 1300 nafardan ortiq odam o'ldiriladi, 500 ta arava va 5000 boshdan ziyod turli chorva mollari ruslar qo'lga o'tadi, jangda omon qolgan qabilaning boshqa a'zolari esa Qoraqum sahrosining ichkarisiga qarab qochishga majbur bo'ladi. Ruslarning harbiy yo'qotishi esa, 6 nafar o'ldirilgan askar, shundan bir nafari ofitser va 35 nafar yaradorlar (6 nafar

ofitser)ni tashkil etgan. 19-iyul kuni Ilyaliga kelgan K.P.Kaufman huzuriga turkman qabilasining oqsoqollari tinchlik so'rab kelib, qabiladoshlarini o'z uylariga qaytishiga ro'xsat berishini so'raydilar. Kaufman bunga roziligini, ammo turkman qabilalari 12 kunlik muddat ichida ya'ni, 2-avgustga qadar belgilangan miqdordagi tavon pulini yig'ib berishlari kerakligini bildiradi. Turkmanlar belgilangan muddatgacha tavon pulining faqat uchdan bir qismini yig'ib berishga ulguradilar, shuning uchun toki tovon pulini qolgan ikki qismini yig'ib bergunlarigacha ularning nufuzli qabila oqsoqollari garov sifatida olib qolinadi [6].

Turkman-yovmudlarning qurolli qarshiligi harbiy kuch bilan bostirilgach, aholining qishga tayyorlab qo'yan barcha g'alla zahiralari, mol-mulkinging katta qismi tortib olinib, uy-joylari yondirilgan. Mag'rur turkman qabilalari bir necha hafta davomida, general Kaufman boshliq rus qo'shinlari Oks (Amudaryo)dan o'tib, Toshkentga qaytib ketguniga qadar voha chegaralari yaqinidagi cho'l bo'ylab sarson-sargardon kezib yurganlar. Keyin esa, ular qo'shni o'zbek qabilalariga hujum qilib, ruslar yetkazgan zararni qisman qoplaganlar [7].

Turkmanlarga qarshi harbiy yurish paytida qimmatbaho turkman gilamlari yovmud qabilalaridan katta miqdorda o'lja qilib olinganiga qaramay, ruslar yetmagan tavon puli evaziga yana gilamlarni baholab, qabul qilib olishgan. Uzunligi yigirma metr va kengligi olti metr bo'lgan gilam ruslar tomonidan yigirma besh - o'ttiz rublga sotib olingan. Turkman-yovmudlar o'sha paytda pulga qanchalik muhtoj bo'lsalar ham, dastlab gilam uchun o'zlari belgilangan narxdan bir tiyin ham past bahoga berishmagan, ammo oxir-oqibat ular gilamlarni ruslar istagan narxga sotishga majbur bo'lishgan [7].

Turkmanlar uchun belgilangan harbiy tovon pulining katta qismi ularning ayollari tomonidan to'langan. Har bir turkman ayoli o'ziga tegishli bo'lgan kumush bilaguzuklar, bo'yintumorlar, tugmalar va qimmatbaho bosh kiyimlarni ruslarga topshirishgan. Kumush zeb-ziynatlar tavon puli evaziga yuzlab olib kelingan va ruslar ularni bir funt kumush uchun yigirma besh rubldan qabul qilishgan. Barcha zargarlik buyumlari eng yuqori sifatli kumushdan yasalgan, katta-katta va juda nafis bo'lgan. Bir juft bilaguzukning og'irligi ko'pincha kilogrammdan oshgan. Bilaguzuklar juda keng va qalin qilib, "C" harfi shakli ishlangan va ba'zilariga oltin hamda qimmatbaho toshlar bilan bezak berilgan [7].

Xiva xonligiga to'lash uchun belgilangan kontributsiya bir tomondan ekspeditsiya xarajatlarini qoplash uchun bo'lsa, ikkinchi tomondan moddiy qiyinchilik Xiva xonligiga kelgusida saboq bo'lib xizmat qilishi kerak edi. Mana shu ikkala holatni hisobga olgan holda Xiva xonligiga taxminan ikki million ikki yuz ming rubl miqdorida harbiy tovon puli belgilandi [8].

Ammo, katta miqdordagi buncha pulni Xiva xonligi rus qo'shini bu yerda bo'lib turgan paytda to'lay olmasdi. Xonlik xazinasida buncha miqdorda pul yo'q bo'lib, tezda xalqdan soliq sifatida yig'ib olish ham ish bermagan. Sababi, shundoq ham aholi urush tufayli nochor ahvolga kelib qolgan va qolaversa, xon amaldorlari tomonidan xalqning turli soliqlar bilan talanishi hamda turkman qabilalari tomonidan tez-tez bo'ladigan talonchilik, xonlik aholisining katta qismini bazo'r kun kechiradigan holatga solib qo'ygandi.

Mana shu kabi holatlarni hisobga olgan holda, xonlik to'lashi lozim bo'lgan 2 million 200 ming rubl miqdoridagi kontributsiya muammosi, umumiy summaga yillik 5 foizlik ustama belgilanib, uni yigirma yil davomida bo'lib to'lashga kelishiladi. Ammo, yana bir, kontributsiyani o'z vaqtida to'lanishini kafolatlash muammosi paydo bo'ladi.

Kontributsiya o'z vaqtida va to'liq to'lanishining birinchi kafolati Xiva xonligi hududida toki tovon puli oxirgi tangasiga qadar to'lanmaguncha rus qo'shinini saqlab turishdan iborat edi. Ammo, 1973-yilning avgust oyi boshida uchta okrugdan kelgan qo'shinlar, "Gandimiyon" shartnomasining yakuniy holati imzolanganmasdan oldin ortlariga qaytishga ruxsat berilgandi. Ularni yana orqaga qaytarish uchun shaxsan Rossiya imperatorining ruxsati talab etilardi [9].

Mana shunday vaziyatda Turkiston general-gubernatori fon Kaufman boshqa bir Rossiya imperiyasi uchun maqbul bo'lgan qarorga keladi. Kontributsiya 20-yil davomida to'liq to'lab bo'linguncha Xiva xonligi hududining ma'lum bir qismi Rossiya imperiyasi tomonidan garov sifatida o'z hududiga qo'shib olinishi va harbiy tovon puli to'liq to'langach esa yana xonlik ixtiyoriga qaytarilishi kerak edi [9]. Amalda esa hech qachon Xiva xonligi Rossiya imperiyasiga garov sifatida qo'shib olingan hududlarini hech qachon qaytarib ololmadi.

Xon hukumati Rossiya imperiyasi xazinasining urush xarajatlarini qoplash uchun 2 million 200 ming rubl miqdorida tavon puli to'lashi belgilandi. Xiva xonligi bunday katta miqdordagi pul xazina bo'lmaganligi sababli, qisqa muddatda to'lay olmadi. Bu qiyinchiliklar hisobga olinib, xonga ushbu tovon pulini bo'lib-bo'lib, yiliga 5 foiz ustamasi bilan to'lash huquqi beriladi. Birinchi ikki yilda Rossiya g'aznasiga 100000 rubldan, keyingi ikki yil uchun har biriga - 125000 rubl, so'ngra keying ikki yilda - har biri 175000 rubldan va sakkiz yildan keyin yildan keyin, ya'ni 1881-yildan boshlab, har yili oxirgi to'lovga qadar - 200000 rubldan to'lab borilishi belgilangan. To'lovlar xon hukumatining iltimosiga ko'ra Rossiyaning kredit qog'ozlarida ham, xonlik tangalarida ham amalga oshirilishi mumkin edi. Pul yetmasdan to'lanmay qolgan birinchi yilning to'lov muddati - 1873-yil 1 dekabr qadar uzaytiriladi. To'lovlarni har yili barcha jarima foizlari bilan birgalikda 1-noyabrgacha to'lash shart qilib qo'yiladi [9].

19-yildan so'ng, ya'ni 1892-yil 1-noyabrga qadar so'nggi 200000 rubl to'lab bo'lingandan keyin, Xiva hukumatiga yana 70054 rubl qoladi va uni 1893-yil 1-noyabrga qadar oxirgi foizlari bilan 73557 rubl to'lashi kerak edi. Agar xon to'lov yillari bilan qolgan qarz bo'yicha foizlarni kamaytirmoqchi bo'lsa, yuqorida belgilangan yillik badaldan ortiq miqdorda tavon puli to'lash huquqi beriladi.

1873-yil 12-avgustda Gandimiyon bog'ida, Xiva shahri yaqinidagi rus qo'shinlarining qarorgohida bir tomondan Turkiston general-gubernatori, general-adyutant fon Kaufman, ikkinchi tomondan Xiva hukmdori Sayid Muhammad Rahimxon II ishtirokida shartnoma tuzulib, ularning ikkalasi tomonidan imzolangan va muhr bosilgan [10].

Xulosa va takliflar. Rossiya imperiyasi Xiva xonligini bosib olgandan so'ng, xonlikka katta miqdorda harbiy tovon puli - kontributsiya yuklashining asosiy sababi, rus hukmdorlarining asriy orzusi hisoblangan Xiva xonligi hududiga yuborilgan ekspeditsiyalar va xonlikni bosib olishga qaratilgan harbiy harakatlarning barchasini muvaffaqiyatsiz tugaganligi va ularga sarflangan xarajatlarni ham qaysidir ma'noda qoplash bilan bevosita bog'liqdir. Kaufman tomonidan Xiva xonligi uchun katta miqdorda belgilangan kontributsiya miqdori bevosita Xiva xonligini kelgusida Rossiya imperiyasiga qarshi harbiy harakatlar olib borilmasligini ta'minlash va qolaversa, Xiva xonligini iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga solgan holda undan garov sifatida olib qo'yilgan hududlarni kelajakda qaytarib bermaslik bilan ham bog'liq edi.

ADABIYOTLAR

1. Наталья Романенко. «Позор – мне, а слава – моим солдатам...» (Оренбургская старина) // Вечерний Оренбург, №8. 25 февраля 2005 года. – С. 25.
2. Терентьев М.А. Хивинские походы русской армии. – Москва: Вече, 2017. – С. 345-346
3. Sayid Homid To'ra Komuob. Tavorix ul-Xavonin. – Toshkent: "Akademiya", 2002. – В. 98-99
4. Muhammad Yusuf Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – Toshkent: G'G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. – В. 64-65
5. Терентьев М.А. Хивинские походы русской армии. – Москва: Вече, 2017. – С. 327-328
6. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. – С. 325.
7. Мак-Гахан. Военные действия на Оксус и падение Хивы. – Москва: Университетская типография, 1875. – С. 286-294.
8. Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву (Кавказских отрядов 1873). – Санкт-Петербург: Фонтанка, №86. 1899. – С. 297.
9. Гродеков Н.И. Хивинский поход 1873 года (Действия Кавказских отрядов). - Санкт-Петербург: Типография Балашева, №78. 1888. – С. 337-338

UDK: 94(575.121)39(575.121)

Islombek OLIMOV,
Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:olimov.islombek92@mail.ru.

Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD B.Xalmuratov tahriri ostida

**MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA EKOLOGIYA SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA UNING
DOLZARB MUAMMOLARI (QURG‘OQCHILIK VA CHO‘LLANISHLARNI OLDINI OLISHGA DOIR CHORA-
TADBIRLAR MISOLIDA)**

Аннотация

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi xususiyatlarini hisobga olgan holda, mamlakatda cho‘llanish va qurg‘oqchilikka qarshi kurashish, o‘rmon xo‘jaligi, ekologiya, va atrof-muxit muammolari haqida ma‘lumotlar berilgan. Matnda O‘zbekistonning 1994-yildan boshlab BMT tomonidan e‘lon qilingan Umumjahon cho‘llanish va qurg‘oqchilikka qarshi kurashish kuni va undan so‘nggi yillarda mamlakatda amalga oshirilayotgan tadbirlar, qonunlar, va dasturlar haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Matnning asosiy qismida O‘zbekistonning qurigan tubi, Orol dengizi, va daryo suvlari bilan bog‘liq ekologik muammolarga oid ma‘lumotlar taqdim etilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xizmatidagi qo‘mitadan kelib chiqqan qarorlar va farmonlar, o‘rmon xo‘jaligi, qurg‘oqchilikni kamaytirish va ekologiya muammolari yechimlari, qonunlar, va dasturlar haqida ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: BMT, konvensiya, Orolqum cho‘li, “Yashil qoplamalar”, “Yashil belbog‘lar”, o‘rmon, ekologiya-gigiyena, sanitariya-epidemiologiya.

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕЁ АКТУАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ (НА ПРИМЕРЕ МЕР ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ ЗАСУХИ И ОПУСТЫНИВАНИЯ)**

Аннотация

В данной статье представлена информация о борьбе с опустыниванием и засухой, лесном хозяйстве, экологии и экологических проблемах в стране с учетом особенностей Республики Узбекистан. В тексте содержится информация о Всемирном дне борьбы с опустыниванием и засухой, объявленном ООН с 1994 года, а также мероприятиях, законах и программах, реализуемых в стране за последние годы. В основной части текста представлена информация об экологических проблемах, связанных с пересохшим дном Узбекистана, Аральским морем и речными водами. Здесь также представлена информация о решениях и постановлениях, решениях проблем лесного хозяйства, борьбы с засухой и окружающей средой, законах и программах, изданных комитетом при Президенте Республики Узбекистан.

Ключевые слова: ООН, конвенция, пустыня Оролқум, «зеленые покровы», «зеленые пояса», лес, эколого-гигиена, санитарно-эпидемиология.

**ECOLOGICAL REFORMS AND ITS ACTUAL PROBLEMS IN UZBEKISTAN IN THE YEARS OF
INDEPENDENCE (IN THE EXAMPLE OF THE MEASURES TO PREVENT DROUGHT AND DESERTIFICATION)**

Annotation

This article provides information on combating desertification and drought, forestry, ecology, and environmental problems in the country, taking into account the characteristics of the Republic of Uzbekistan. The text contains information about Uzbekistan's World Day to Combat Desertification and Drought declared by the UN since 1994, and the activities, laws, and programs implemented in the country in recent years. In the main part of the text, information on environmental problems related to the dry bottom of Uzbekistan, the Aral Sea, and river waters is presented. It also provides information on decisions and decrees, solutions to forestry, drought mitigation and environmental problems, laws, and programs issued by the committee at the service of the President of the Republic of Uzbekistan.

Key words: UN, convention, Orolqum desert, "green covers", "green belts", forest, ecology-hygiene, sanitary-epidemiology.

Kirish. Barchamizga ma‘lumki, BMT tomonidan 1994- yildan e‘tiboran 17 iyun – Umumjahon cho‘llanish va qurg‘oqchilikka qarshi kurashish kuni deb e‘lon qilingan kundan boshlab ushbu sana butun dunyoda keng nishonlanib kelinmoqda. O‘zbekiston birinchilardan bo‘lib, BMTning Qurg‘oqchilik va saholanishga qarshi kurash bo‘yicha Konvensiyaga a‘zo bo‘lgan. Ushbu Konvensiya 1995- yil 31-avgustda O‘zbekiston Oliy Majlisi tomonidan ratifikatsiya qilinib, 1996- yildan kuchga kirgan [1]. 1999- yilda mamlakatda konvensiya majburiyatlarini samarali amalga oshirish maqsadida cho‘llanishga qarshi Milliy harakatlar dasturi ishlab chiqildi [2].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mazkur muammo A. Saidov, S. Davletov. X. Gapporov, T. Tilavov, F. Abidova, D. Murodova kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida o‘z aksini topgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlarda mintaqada cho‘llanish va qurg‘oqchilikka qarshi kurash usullari yoritib berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada manbahu-noslik, tavsifiy va qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv kabi usullardan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda Respublika hududining qariyb 2/3 qismi yoki 31 mln. gektardan ortiq qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil maydonlardan iborat. Orol fojiasi oqibatida 5,5 mln. gektardan ortiq maydonli Orolqum

cho'li vujudga kelgan [3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bir qator farmon va qarorlari muvofiq, mamlakatimizda cho'llanishning oldini olish, o'rmonlarni qayta tiklash va ihota o'rmonlarini ko'paytirish yanada rivojlantirish bo'yicha bir qator amaliy ishlar qilib kelinmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 22- fevraldagi "O'zbekiston Respublikasida cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4204-sonli Qarori [4]da O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi mamlakatimizning cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha xalqaro majburiyatlarini bajarish yuzasidan milliy vakolatli organ sifatida qo'shimcha funksiyalarni amalga oshirilishi belgilangan.

Shuningdek, hududlarda cho'llanishning oldini olish, o'rmonlarni qayta tiklash va ihota o'rmonlarini ko'paytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish, cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha xalqaro majburiyatlarini bajarish, mazkur sohada xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan samarali o'zaro hamkorlikni ta'minlash, sohaga oid dastur va loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etadigan vazirlik, idora va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari ishlarini muvofiqlashtirish.

Bugungi kunga kelib, hududlarda cho'llanish jarayoni keltirib chiqaruvchi sabablarning salkam 90 foizi inson faoliyati tufayli sodir qilinmoqda [5]. Yaylovlarda tartibsiz mol boqilishi, yoqilg'i o'rnida daraxtlarni o'tin va boshqa maqsadlarda ayovsiz kesib yuborilishi yaroqsiz yerlar maydonining uzluksiz kengayib borishiga sabab bo'lmoqda. Orol dengizining qurishi natijasida vujudga kelgan cho'l Orolbo'yi hududini qamrab olib, ekologik xavf doimiy tus olib, mavjud hudud va mahalliy aholining turmush sifati va salomatligiga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Bu xavfning ta'siri bugungi kunda butun Markaziy Osiyo mintaqasi uchun jiddiy muammoga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi mamlakatimizning cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha xalqaro majburiyatlarini bajarish yuzasidan milliy vakolatli organ sifatidagi vazifalar ijrosi doirasida, jumladan Orolning qurigan tubida o'rmonlashtirish ishlarini amalga oshirish, Orolbo'yi hududi aholisi turmush sharoitini yaxshilash bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Birgina misol, so'nggi 40 yil davomida Orolning qurigan tubida qariyb 400 ming gektarda o'rmonzor tashkil etilgan bo'lsa, 2018- yilning dekabrda hozirgi kunga qadar Orolning qurigan tubida 1,5 million gektardan ortiq maydonga saksovul va boshqa sho'rga va qurg'oqchilikka chidamli o'simlik urug'lari sepildi va ko'chatlari ekildi [6]. Ushbu hududlarda cho'l o'simliklaridan "Yashil qoplamalar" – himoya o'rmonzorlari barpo etish ishlarini olib borilishi o'z navbatida Orol dengizining suvi qurigan tubidan ko'tarilayotgan qum, tuz va chang zarrachalarining salbiy ta'sirini kamaytirish, global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayoti va faoliyatiga salbiy ta'sirini yanada yumshatish imkonini beradi.

Mintaqadagi ekologik muxitning buzilishiga yana bir asosiy sabablardan biri bu transchegaraviy bo'lgan daryo suvlaridan foydalanishda isrofgarchilik va qonunbuzarlikka yo'l qo'yilishidir. Daryo suvlarining ifloslanishi ekologiyagigiyena va sanitariya-epidemiologiya vaziyatini, ayniqsa daryolarning quyi oqimlarida yomonlashtirmoqda. Ikkinchi tomondan, daryo suvlari tarkibida tuzlarning mavjudligi Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryolarning deltalarida tuproqning sho'rlanishini kuchaytirmoqda. Ushbu

muammolarni oldini olish maqsadida transchegaraviy suv munosabatlarni tartibga solish bo'yicha amaliy ishlar qilib kelinmoqda. Jumladan, 2020- yil 10- iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024 son Farmoni [7]ni olish mumkin. Mazkur Farmon bilan transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish masalalari bo'yicha davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish, Markaziy Osiyo mamlakatlari manfaatlarini o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydigan suv resurslarini birgalikda boshqarishning o'zaro maqbul mexanizmlarini va suvdan samarali foydalanish dasturlarini ishlab chiqish ilgari suriladi.

Atrof-muxitni va ekologiyani asrash yo'lida mintaqaga tutash va yaqin bo'lgan hududlarda ham bir qator sezilarli ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, 2030- yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi doirasidagi maqsadli vazifalar hamda Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 8- maydagi 238-F-sonli Farmoyishiga muvofiq, Buxoro, Nukus, Urganch, Xiva shaharlari atrofida mahalliy turdagi daraxt-butalardan iborat «yashil belbog»lar barpo etish ishlari ham amalga oshirilmoqda [8].

Bundan tashqari, cho'llanish darajasi yuqori bo'lgan Xorazm, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining cho'l hududlarida ham Orol dengizi qurigan tubida amalga oshirib kelinayotgan ishlarni ham izchillikda davom ettirish zarurligi belgilab olingan.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev qurg'oqchilik va chollanish bo'yicha aytib o'tgan fikrlarini alohida eslab o'tish joiz.

"Hozirgi vaqtda butun dunyoda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham jiddiy ekologik muammolar paydo bo'lmoqda. Aksariyat hududlarimizda tuproq tarkibi buzilib, unumdor yerlar qisqarib borayotgani, cho'llanish, suv yetishmasligi, qurg'oqchilik, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash shular jumlasidandir.

Tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerak. Bu borada mavjud vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun ekologiya va atrof-muhitni asrash bo'yicha sa'y-harakatlarimizni, xususan, "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasidagi ishlarimizni kuchaytiramiz" [8].

Shunday qilib, qurg'oqchil hududlarda saksovul, qandim, cherkez kabi o'simliklardan iborat o'rmonzorlar barpo etilishi hamda cho'l zonalarda ozuqabop hisoblangan chogon, tereskan, boyalich, qayrouk kabi o'simliklar ko'paytirilishi cho'llanishga qarshi kurashish imkoniyatini berish bilan bir qatorda bioxilma-xillikni saqlash, chorvachilikni rivojlantirish, iqlim o'zgarishlariga moslashish hamda ekotizim barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi [9]. Shu va boshqa bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali hududlarda yuzaga kelayotgan ekologik muammolarni bartarf etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston BMT Konvensiyasiga qo'shilgan va konvensiyaga muvofiq amaliyotlar olib bormoqda. Ushbu qarorlar O'zbekistonning qo'llanish va qurg'oqchilik sohasida yuqori sifatli yondashuvlarini ko'rsatish maqsadida qabul qilingan. Ushbu konvensiya talablari bo'yicha ishlarni amalga oshirilayotgan ishlar ko'lamini nazorat qilish hamda zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadga muvofiq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan cho'llanish hududi muhim ahamiyatga ega deb topilgan va qo'llanish va qurg'oqchilik sohasida amaliy ishlar olib bormoqda [10]. Olib borilayotgan ishlar ko'lamini yanada kengaytirish, mavjud muammolarni o'z vaqtida hal etish bo'risish zarur. Orol dengizi qurishining natijasida Orolbo'yi hududining xavfi, ekologik xavf doimiy

tus olib, barcha Markaziy Osiyo mintaqasi uchun muhim muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Qurg'oqchil hududlarda o'rmonzorlar barpo etilishi, cho'l zonalarida bioxilma-xillikni saqlash, chorvachilikni rivojlantirish, iqlim o'zgarishlariga moslashish va ekotizim barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar olib bormoqda.

Ushbu chora-tadbirlar orqali O'zbekiston, ekologik muammolar bilan kurashish va atrof-muhitni muhofaza qilish

yo'nalishida samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Suv xo'jaligi sohasida suv resurslarini boshqarish bo'yicha koordinatsiya va hamkorlik jarayonida ishlar olib bormoqda. Transchegaraviy suvlar foydalanishida isrofgarchilik va qonunbuzarlikka qarshi kurashish kutilmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish, shaharlar atrofida yashil sahnalar yaratish, turli hududlarda ekologiya muhofazasi faoliyatlari amalga oshirilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Гаппоров Х. Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш йўлида // Янги Ўзбекистон. 2021 йил 17 июнь.
2. Абидов Ф., Муродов Д. Табиат – олам зийнати // Халқ сўзи. 2010 йил 17 июнь.
3. Гаппоров Х. Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш йўлида // Янги Ўзбекистон. 2021 йил 17 июнь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 22 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш бўйича ишлар самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4204-сонли қарори <https://lex.uz/docs/4211813>.
5. Тилавов Т. Сайёравий экологик муаммолар башоратига доир // Экология хабарномаси. – Тошкент, 2007. – №2. – Б. 43.
6. Гаппоров Х. Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш йўлида // Янги Ўзбекистон. 2021 йил 17 июнь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июльдаги ПФ-6024-сонли “Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони <https://lex.uz/docs/-4892953>.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 8 майдаги 238-Ф-сонли Фармойиши // <https://lex.uz/pdfs/4807792>.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2022-yil 20- dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi // <https://president.uz/oz/lists/view/5774>.
10. Гаппоров Х. Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш йўлида // Янги Ўзбекистон. 2021 йил 17 июнь.

UDK:908

Shahnoza ELBOYEVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:sh_elboeva@gmail.com

QarDU dotsenti v.b., PhD B.Mamatqulov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON XOTIN-QIZLARINING FAN TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston xotin-qizlarning ilm-fan rivojidadagi o'rni, ularning maqomini yuksaltirish, huquq va manfaatlariga qaratilgan davlat siyosatining ta'minlanganligiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, ilm-fanda xotin-qizlarning ishtiroki misolida pedagogika yo'nalishi olimlari, xususan, Qashqadaryolik pedagog olimlar faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xotin-qizlarning huquq va erkinliklari, ilm-fan, taraqqiyot, BTM Konvensiyasi, O'zbek pedagog olimlari, Qashqadaryo, Tal'at G'afforova, Shahlo Nurullayeva.

РОЛЬ ЖЕНЩИН УЗБЕКИСТАНА В РАЗВИТИИ НАУКИ

Аннотация

В данной статье представлена информация о роли женщин Узбекистана в развитии науки, повышении их статуса, обеспечении государственной политики, направленной на защиту их прав и интересов. Также на примере участия женщин в науке освещена деятельность ученых педагогического направления, в частности ученых-педагогов из Кашкадарья.

Ключевые слова: Права и свободы женщин, наука, прогресс, Конвенция БТМ, узбекские ученые-педагоги, Кашкадарья, Тал'ат Гаффарова, Шахло Нуруллаева.

ROLE OF WOMEN OF UZBEKISTAN IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE

Annotation

This article provides information on the role of Uzbek women in the development of science, raising their status, and ensuring state policy aimed at protecting their rights and interests. Also, using the example of women's participation in science, the activities of scientists of the pedagogical field, in particular scientists and teachers from Kashkadarya, are highlighted.

Key words: Women's rights and freedoms, science, progress, BTM Convention, Uzbek scientists and educators, Kashkadarya, Talat Gafforova, Shakhlo Nurullayeva.

Kirish. XXI asrga kelib jahonda xotin-qizlarning jamiyat hayotida o'rnining ortib borishi va o'z navbatida, ularning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlarda faol ishtirok etishi mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda, aholi turmush tarzining yuksalishida muhim ahamiyat kasb etdi. Shu bois ayollarning ijtimoiy faolligini yuksaltirish, ularning huquq va erkinliklarini kafolatlash, sog'lom avlod tarbiyasi, xotin-qizlar ijtimoiy-siyosiy faolligini rag'batlantirish davr talabiga aylandi.

So'nggi yillarda jamiyatdagi o'zgarishlarga hamohang O'zbekistonda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash borasida alohida e'tibor berilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "... bugun O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi – ayollarimizga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatishni yangi, yuksak bosqichga olib chiqish, xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, maqomini mustahkamlash, ularning huquq va manfaatlarini ta'minlashdir".

Mamlakatda 17 mln.dan ziyod xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini ta'minlovchi 22 ta qonun va 30 dan ziyod me'yoriy hujjatlarining e'lon qilinganligi mazkur soha davlatning ustuvor vazifalaridan biri ekanligidan dalolat beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, dunyo mamlakatlarining tajribasi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy sohalarning rivojlanishida asosiy omil sifatida ilm-fanning rivojiga bo'lgan e'tiborning mavjudligidan dalolat beradi. Xususan, O'zbekistonda ham bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyatni barpo etish yo'lida ilm-fanni

rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur sohani rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda doimiy ravishda o'zgarishlar va yangilanishlar amalga oshirildi.

Ta'kidlash joizki, 1979-yil Birlashgan Millatlar Tashkiloti "Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi Konvensiyani qabul qildi. Bu konvensiya 1981- yil 3-sentyabrda xalqaro qonun sifatida tasdiqlandi, dunyoning 189 davlati ratifikatsiya qilgani holatida O'rta Osiyo mamlakatlari ichida birinchilardan bo'lib O'zbekiston 1995-yil ushbu konvensiyani ratifikatsiya qildi va uning barcha majburiyatlariga to'laqonli qo'shildi[1].

1995-yil mart oyida "Davlat va jamiyat qurilishida xotin-qizlar rolini kuchaytirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PF-1084-son farmoni imzolandi. Mazkur farmondan so'ng, vaziyat ancha ijobiy tomonga o'zgardi. Shunday ekan aytilish mumkinki, mamlakatda xotin-qizlarning mavjud masalalarini hal etishda davlat proteksiyasi tiklandi. Bunga ko'ra, davlat organlarining yordami ayollarning yangi jamiyatga ko'nikishi va o'zligini qayta topib olishda juda muhim bosqich bo'ldi. Bu farmon, ayollarga muhim imtiyozlar berdi. Avvalo xotin-qizlarning ijro etuvchi huquqiy tizimlaridagi mansablari tiklandi, ularga ayollar muammolari bilan shug'ullanish uchun keng sharoitlar yaratildi.

Mustaqillik yillarida bu kabi huquqiy-me'yoriy hujjatlar doimiy takomillashib bordi. 1999-yil 14-aprelda O'zbekiston Respublikasining 760-I-son "Xotin-qizlarga qo'shimcha imtiyozlar to'g'risida" Qonun qabul qilindi. Qonun bo'yicha xotinqizlarga ijtimoiy-iqtisodiy imtiyozlar

ro'yxati shakllantirildi. 2004-yil 25-maydagi "O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Qo'mita ishlari bo'yicha kerakli normativ hujjatlar qabul qilindi. 2010-yil 30-sentyabrdagi PF-4245-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlarning ijtimoiy muhofazasini kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi[2].

Respublikada xotin-qizlarga oid davlat siyosatiga yangicha tus berilgan davr sifatida asosan prezident Sh. Mirziyoyevning sa'y harakati bilan olib borilayotgan chora-tadbirlarni sanab o'tish mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947 son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni asosida, ayollarning ham ilm-fan va maorif sohalarida ishlar rejalashtirildi, bunda ham ularning huquqlari kafolatlanishi rasmiylashtirildi. 2018-yil 2-fevraldagi PF-53-25-son "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni aynan gender tenglik siyosatini shakllantirgan holda ijrosi bilan bog'liq masalalarga aniqlik kiritildi[3]. 2019-yil 7-martdagi PQ-4235-son "Xotin-qizlarning mehnat huquqlarining kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori ham xotin-qizlarga oid davlat siyosatida muhim qadam bo'lib kelmoqda.

Mustaqillik yillarida xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy sohalaridagi ishtiroki masalalari ijtimoiy soha olimlari tomonidan o'rganilgan. D.Alimova, D.Bobojonova, Ya.Abdullayeva, M. Xolmatova, N.Muravyova, Yu.Ergasheva, T. G'afforova, Sh.Ashurova va boshqa mualliflarning ishlarida O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy sohalaridagi faoliyati chuqur talqin etilgan bo'lsada, ammo xotin-qizlarning ilm-fan va maorifdagi faoliyati alohida maxsus tadqiq etilmagan.

Tahlil va natijalar. O'tgan tarixiy davr mobaynida xotin-qizlarning jamiyatga bevosita ta'siri kuchayib bordi. O'zbekistonda mustaqillik yillarida demokratik jamiyatni barpo etish yo'lida ilm-fanni rivojlantirish muhim dolzarb masalalardan biri bo'ldi. Bu sohani rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda muntazam ravishda islohot va yangilanishlar amalga oshirildi. O'zbekistonda ilm-fan rivoji uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar, ilmiy va innovatsion faoliyatning hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, barcha sohalar, jumladan aniq, tabiiy, ijtimoiy, texnik sohalariga xizmat qiluvchi fanlarni hozirgi zamon talablariga mos moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlash, mutaxassis kadrlar tayyorlash kabi masalalar davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Bu jarayonda xotin-qizlar ham faol ishtirok etib, olib borilayotgan islohotlarda o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shdi. Bunday islohotlar o'zbek xotin-qizlar ruhiyatiga ta'sir qildiki, oila, mehnat va jamoat ishlari, ilmiy faoliyatda doimiy namuna ko'rsatib keldilar va o'z o'rniga ega bo'ldilar. Masalan, O'zbekiston pedagog olimlari ilm-fan ravnaqida samarali hissa qo'shib keldi. Bu kabi samarali ishlarda pedagog olimlarning ilmiy izlanishlari natijasida tub burulish yuz berdi. O'zbek pedagog olimlari o'z vatani va davlatini jahonning yuksak taraqqiy etgan davlatlari qatoriga qo'shilishiga salmoqli hissa qo'shmoqda.

Xususan, O'zbekistonda pedagogika fanlari doktori va professorlari singari olimlar mamlakatda ta'lim-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, yetuk mutaxassis malakali kadrlarni yetishtirishda fidoiylik ko'rsatib, vatan sharafini ulug'lamoqdalar. Masalan, qashqadaryolik pedagog olim ayol Tal'at G'afforova pedagogika fanining dolzarb

muammolarini o'rgandi[4]. Bu bo'yicha 180 ga yaqin ilmiy, metodik va ommabop ishlarni e'lon qildi. U Respublika Ta'lim markazi ilmiy-metodik kengashining a'zosi hamda "Boshlang'ich ta'lim" jurnali tahririyat a'zosi sifatida Respublikada boshlang'ich ta'limning rivojiga katta hissa qo'shdi.

"Boshlang'ich ta'lim" jurnali sahifalarida e'lon qilingan maqolalari o'zining dolzarbligi, bugungi kun muammolariga bag'ishlanganligi bilan jurnal muxlislarining diqqatini tortdi. Masalan "Boshlang'ich ta'lim" jurnalining 2012 yil 9-sonida e'lon qilingan "Mustaqil fikrlashga o'rgatish" mavzusidagi maqolasi jurnalning "Mahorat" ijodiy tanlovda "Eng yaxshi maqola uchun" nominatsiyasi bo'yicha birinchi o'rinni oldi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida olim a «Istiqlol va boshlang'ich ta'lim muammolari» mavzusida qator anjumanlar o'tkazdi va boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish yuzasidan turli fikr-mulohazalarni tinimsiz o'rganib bordi. O'rgangan izlanishlari asosida unda boshlang'ich sinflar uchun yangi o'quv-metodik qo'llanma yaratish g'oyasi tug'ildi. Natijada ijodiy guruh tuzdi va 1-sinflar uchun o'quv-metodik majmua yaratdi. Bu majmua «Alifbe», «Ona tili va o'qish» darsliklari, 1- va 2-yozuv daftarlari, o'qituvchilar uchun «1-sinfda savod darslari» metodik qo'llanmalarini o'z ichiga olgan edi.

2002 yilda O'zbekiston Respublikasi Xalk ta'limi vazirligining darsliklar tanlovi e'lon kilingach, tanlovda katnashib «Ona tili», «O'qish kitobi» darsliklari bo'yicha g'oliblikni qo'lga kiritdi va ushbu darsliklarni va ular uchun «1-sinfda ona tili darslari», «1-sinfda o'qish darslari» metodik qo'llanmalarini yaratdi. 2005 yilda e'lon qilingan "Eng yaxshi darslik va o'quv adabiyoti muallifi" konkursida T.G'afforovaning "1-sinfda o'qish darslari" metodik qo'llanmasi 1- o'rinni egalladi.

2012 yilda O'zbekiston Respublikasi Xalk ta'limi vazirligining keyingi darsliklar tanlovi e'lon kilindi. Unda T.G'afforova o'z hammualliflari bilan 2 - sinf "O'qish kitobi" bo'yicha tanlovda qatnashib, g'oliblikni qo'lga kiritdi va 2012-2013 o'quv yilida uning yana bitta darsligi o'quvchilar qo'lga bordi. Bu darslik asosida o'qitish bo'yicha o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma ham yaratildi. Shuningdek, T.G'afforova «O'qituvchining professional faoliyati», "Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlari", "Kurs ishi va nazorat ishlari yozish uchun metodik tavsiyalar", «Boshlang'ich sinflar uchun ona tili va o'qishdan didaktik materiallar», «Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida didaktik o'yinlar va mustaqil ishlar», "Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar" kabi qator o'quv qo'llanmalarining "Rahbarlikning oltin qoidalari", "Qashqadaryo olimlari"(o'cherklar tuplami) kabi ko'plab risolalarning muallifi hisoblanadi. T.G'afforova ko'pchilik olimlarning ustozlari ham hisoblanadi.

Muhokama. Olimaning shunday shogirdlaridan biri Shahlo Nurullayevadir. 2012 yil Sh.Nurullayeva ustozlari T.G'afforova bilan hammualliflikda tayyorlagan umumiy o'rta ta'lim maktablarining 2-sinflari uchun "O'qish kitobi" darsligi bilan tenderda g'olib bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Xalk ta'limi vazirligi tavsiyasiga ko'ra nashr etilib, hozirgi kunga qadar Respublika maktablarida foydalanib kelinmoqda[5]. Xuddi shu yili darslik bilan birga nashr etilgan "2-sinfda o'qish darslari" o'quv qo'llanmasi o'qituvchi kitobi sifatida nashr etildi.

Sh. Nurullayeva pedagoglik kasbi jarayonida o'quv mashg'ulotlarining mazmundorligi, nutq madaniyatining yuksakligi va berayotgan bilimlarining talabalar tomonidan faol qabul qilinishi bilan ajralib turadi. Uning 30 dan ortiq ilmiy maqolalari va ko'plab ilmiy ishlari Respublikaning nufuzli matbuotlarida e'lon qilingan. Jumladan "Boshlang'ich

sinf ona tili darslarida mustaqil ishlar va didaktik o'yinlar" (2003), "Boshlang'ich sinf ona tili darslari uchun didaktik materiallar" (2004), "Pedagogik mahorat" kursidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish texnologiyasi" (2011), "Shaxs – televideniye - ta'lim-tarbiya" (2011) kabi o'quv-uslubiy qo'llanmalar nashr etilib, amalda foydalanib kelinmoqda. Sh. Nurullayeva 2009- yildan 2014-yilgacha Boshlang'ich ta'lim kafedrasini mudiri lavozimlarida ishlab, kafedrada professor-o'qituvchilar faoliyatini samarali tashkil etish, o'qitiladigan fanlarning uslubiy ta'minotini takomillashtirish, tegishli hujjatlarni to'g'ri yuritish borasida ijobiy natijalarni qo'lga kiritdi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tavsiya etilgan yo'riqnomaga asosan kafedra faoliyatini namunaviy kafedra me'yorlariga ko'ra tashkil etishga harakat qildi va muvaffaqiyatlarga erishdi.

2014-yildan Pedagogika fakultetining dekani vazifasida ishlab keldi. Ushbu lavozimda ishlashi davomida u fakultet talabalari hamda professor-o'qituvchilarga nisbatan o'z navbatida, talabchan va mehribon rahbar sifatida shakllandi. U har bir ishni bajarishda o'ziga nisbatan talabchan, fidoiy va samimiyligi tufayli fakultet jamoasining hurmati va e'tiboriga sazovor bo'ldi. Sh.Nurullayeva bugungi kunda yetuk olima, Pedagogika fani yo'nalishida ilmiy maktab yaratdi. Sh.Nurullayeva rahbarligida 5 nafar tadqiqotchilar dissertatsiya ishlarini himoya qilib, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasiga ega bo'ldilar.

Xulosa. Mustaqillik yillarida xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy sohalaridagi ishtiroki masalalari ijtimoiy soha olimlari tomonidan o'rganildi. Ayniqsa pedagogika fani va tizimida xotin-qizlarning o'rni yaqqol namoyon bo'ldi. Bunda asosan davlat siyosatining izchillik bilan qabul qilgan me'yoriy hujjatlari huquqiy jihatdan mustahkamlab berdi. Olimlar fanda yangi pedagogik yondashuvlarni targ'ib qilishda, psixologik jarayonlarni asoslashda, nazariyalarni yangilashda hissa qo'shdi.

O'zbekistonda pedagogika fani rivojida xotin-qizlar oldingi o'rinlarda bo'ldi. Birgina Qashqadaryo viloyati misolida Tal'at G'afforova, Bibixol Xidirova, Mariyam Mazidova, Muslima Bozorova, Oliy Haydarova, Shahlo Nurullayeva, Nodima Oripova, Dildora Kenjayeva, Umida Yoziyeva, Lola Beknazarova, Movluda Fayziyeva, Mehri Norbosheva, Umida Mamarasulova, Gulnora Sattorova, Muslima Bozorova, Bibixol Karimova, Xadicha Sharafutdinova nomlarini qayd etish mumkin.

Xullas, ta'lim sohasi islohotlarida xotin-qizlarning faol ishtiroki ularning jamiyatda nufuzining ortishiga, turmush sharoitining yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Xotin-qizlar ta'limni rivojlantirishga qo'shgan hissasi uchun hukumat tomonidan munosib taqdirlanib, moddiy rag'batlantirildi. Umumta'lim sohasida mukofotlanganlarning katta qismini xotin-qizlar tashkil etdi.

ADABIYOTLAR

1. Защита прав, свобод и интересов человека в международном праве: история, направления, формы.
2. Гендерное равенство и роль женщин в обществе
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev Qarori "Xotin-qizlarning mehnat huquqlarining kafolatlarini yana-da kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ 4235 sonli. 07.03 2019. <https://lex.uz/ru/docs/-4230944>
4. Фафорова Т., Ш.Ашурова Қашқадарё олималари 2006.
5. Эргашева Ю., Имомова Г. Қашқадарё илм юлдузлари. – Қарши: "Интеллект-нашриёт", 2023. – Б.3.